

PROBLEM KMETSTVA NA PODRUČJU DUBROVAČKE ASTAREJE

(Prilog problematici dalmatinskog agrara)

Dr Nada Klaić

Dubrovniku je po svoj prilici zbog izvanredne uloge koju ima u kulturnom i ekonomskom životu među dalmatinskim gradovima od XV st. dalje, u najnovijoj domaćoj historiografiji posvećeno više rasprava i djela nego bilo kojem drugom dalmatinskom gradu. Premda je takav postupak u načelu opravdan i koristan, ipak se pomalo javljaju i nepoželjne posljedice takvih napora, naročito stoga što izolirano promatranje nekih općenito dalmatinskih problema dovodi istraživače često do uvjerenja da pred sobom imaju grad koji ima svoj posebni razvitak. I kao da Zadar i Split i druge dalmatinske općine nisu, mutatis mutandis, imale isti razvitak društva i gospodarstva, pa ponekad i tok političkih zbivanja, uobičajilo se samo dubrovačku općinu nazivati već u ranom srednjem vijeku državom ili kasnije republikom.¹ I što se više neki autori udubljuju u dubrovačku problematiku, to im raste uvjerenje o izdvojenosti agrarnog i društvenog razvitka starog Dubrovnika.

S druge strane, čitav niz domaćih i stranih autora radi na društvenim i gospodarskim problemima drugih dalmatinskih gradova, prije svega Splita i Trogira, a zatim i Zadra, tako da uopće ne dodiruje dubrovačke izvore i, posve razumljivo, dubrovačke probleme. Zbog nedovoljnog pregleda cjelovitog razvitka historičari i pravnici koji se bave spomenutom grupom gradova također stječu dojam da su se na području dubrovačke općine drugačije razvijali agrarni i društveni odnosi nego u drugim dalmatinskim gradovima.

Budući da sam radila na zadarskom izvornom materijalu i da sam na osnovi njega došla do nekih, posebno svojih zaključaka o *težaštini* i *kmetstvu* na području zadarske općine, nametnula mi se sama od sebe misao da te odnose usporedim s onima na području Dubrovnika. Zadatak mi se činio utoliko zanimljivijim i privlačnijim što sam listajući najno-

¹ Historija naroda Jugoslavije I, Zagreb 1959, str. 635 i d.

viju literaturu o agrarnim odnosima na dubrovačkom području razabrala da mišljenja nisu jedinstvena i da se ponajviše povlači pitanje da li je na astareji bilo kmetstva. Stoga ću u ovom prilogu, pošto izložim najnovija mišljenja o tom problemu, nastojati da iznesem i svoje.

Problematiku je stvarno započeo Ivan Božić kad je pred više od 20 godina u članku »*Ekonomski i društveni razvitak Dubrovnika u XIV i XV veku*«² utvrđivao na neki način novi put u razmatranju dubrovačkog društva i gospodarstva u razvijenom srednjem vijeku. S obzirom na to da je to bilo razdoblje u našoj historiografiji kad se zaista pionirskim radom nastojalo na novim osnovama i s novim pogledima rješavati različite probleme društvenog i ekonomskog razvitka, Božić je tada mogao tek naćeti neke probleme. On je razlikovao u dubrovačkom društvu za mletačke uprave dvije »osnovne klase« koje »su se formirale i sve više diferencirale u procesu razvitka gradske privrede«. To su bili »patricijski rodovi³ i slobodni gradski puk«. Ali, bilo je i »znatnih ostataka iz ranijeg vremena kome gradska privreda nije davala svoje obeležje: srednjovekovnih robova (servi), oslobođenika i kmetova«.⁴ Agrarni su odnosi u dubrovačkom distriktu tek usput dodirnuti. Naime, Božić je ustvrdio da su se i neki pućani bavili poljoprivredom na otocima, a da su gospodari upotrebljavali robove i za obraćivanje vinograda. Pretpostavlja, nadalje, da su »osloboćenici, ostajući i dalje u radnim odnosima u poljoprivredi s bivšim gospodarima, a ekonomski od njih zavisni, postajali u dosta slućajeva i njihovi kmetovi«.⁵ Pošto je time samo dodirnuo pitanje kmetova, Božić se u nastavku teksta pita da li je na astareji bilo kmetova i odgovara potvrdno na postavljeno pitanje. On odbija zato mišljenje K. Vojnovića⁶ prema kojem nije bilo kmetova na ispitivanom području, a prihvaća protivnu tvrdnju R. Grujića i dodaje: »Taćno je da dubrovaćki statut uopšte ne govori o kmetovima, ali je ipak nesumnjivo sigurno da su oni postojali i na maloj teritoriji Astareje i na tri dubrovaćka ostrva, ma da nam njihov poloćaj i njihove obaveze nisu nigdje jasno izloćene«. Božić smatra da su kmetovi oni stanovnici astareje koje općina opterećuje početkom XIV st. obavezom popravljjanja općinskih putova. Oni se u spomenutim odredbama nazivaju vilani.⁷ Jednom viješću iz početka XV st. o zabrani preseljenja kmetova bez dopušćenja gospodara nastoji Božić opovrći pretpostavku da su vilani iz početka XIV st. slobodni seljaci.⁸ Poloćaj je kmetova, kako on misli, na ćitavom području

² Istoriski glasnik 1/1949, str. 21—61.

³ I. Božić, n. dj., str. 23 smatra da je patricijat novijeg porijekla, da su to »rodovi koji su se razvili iz novih, većinom slovenskih i vlašćkih porodica, koje su se doseljavale u Dubrovnik od XI veka većinom iz Zahumlja, Bosne i Zete, ili iz Kotora i Albanije i tamo se romanizovale, prihvatile jezik dalmatinskih Romana, posebnu vulgarnu formu latinskog jezika...«.

⁴ N. dj., str. 22. Dodaje da je uz spomenute »osnovne klase« bilo u gradu još i nešto stranaca »koje su za Dubrovnik vezivali trgovaćki poslovi«.

⁵ N. dj., str. 24.

⁶ I. Božić, n. dj., str. 28 smatra da je K. Vojnović »bez ikakva osnova tvrdio da u Dubrovniku nikad nije bilo kmetova vezanih za zemlju«.

⁷ Valjalo bi u vezi s odredbon o popravljjanju puteva na astareji (iz 1306 g.) bar razlikovati općinske javne radove od tlaće koju je podloćnik dućan odraditi vlasniku zemlje, jer je teško proglasiti kmetom svakog stanovnika gradskog kotara samo zato što je dućan dva ili, šćaviše, jedan dan godišnje popravljati općinske putove! Utoľko više, što su, kako ćemo još kasnije vidjeti, vlasnici zemlje otkupljivali novcem ovu općinsku tlaću.

⁸ To je odluka velikog vijeća prema kojoj »kmetovi iz Dubrovnika i dubrovaćkog područja, kao i iz kaznaćina Stona i Peljeća, dobivši dozvolu od svog patrona, mogu

dubrovačke općine početkom XV. st. jednak. Kako ove tvrdnje nisu — osim statutarnim citiranim odredbama — dokumentirane ni jednim te-
 žačkim ili kmetским ugovorom, ostale su teoretske pretpostavke. Termi-
 nološki kriterij, tj. izraz vilanus nije dovoljna osnova za utvrđivanje po-
 ložaja vangradskog stanovništva, jer je u siromašnoj srednjovjekovnoj
 terminologiji jedna riječ mogla imati više značenja. Uostalom, Božić i
 nije pisao svoj prilog s namjerom da se posebno udubljava u probleme i
 da detaljnom analizom izvora dođe do novih rezultata. Ta ne valja zabo-
 raviti da je prilog pisan u doba kad je historiografija kretala novim pu-
 tovima. Drugo je pitanje nije li se upravo u tim prvim naporima u čita-
 voj historiografiji suviše brzo odbacivalo staro, koje je, kako se kasnije
 pokazalo, za mnoga pitanja moglo poslužiti kao korisna osnova za dalji
 rad.

Jedina ozbiljna, detaljna i argumentirana obradba agrarnih pro-
 blema, pa prema tome i kmetstva koja je izašla poslije Oslobođenja je
 djelo Dragana Rollera: »Agrarno-proizvodni odnosi na području dubro-
 vačke republike od XIII do XV. stoljeća»⁹. Roller je pristupio vrlo ozbilj-
 no radu na toj monografiji. Pošto je dao pregled literature, dijeli mate-
 riju u tri poglavlja (zemljoradnja, stočarstvo i šumarstvo) i posebno se
 zadržava upravo na »Dubrovačkim kmetima«. U vezi s njima obrađuje i
 »nastanak kmetinstva«, zatim »Kmetinske ugovore« i najzad rješava
 pitanje »Što je dubrovačko 'kmetinstvo'«. Nadalje, govoreći o agrarnim
 odnosima na otocima rješava i pitanje »Kmetinstva na otocima«.¹⁰ Roller
 najprije razmatra kakvi su odnosi na najstarijem kopnenom dijelu
 općinskog područja, tj. na astareji.¹¹ Utvrđuje da je na astareji s obzirom
 na vlasništvo trovrstan posjed, tj. općinska, privatna i crkvena zemlja,
 ali da »tu nije bilo velikih posjeda, latifundija, sve su to bile više manje
 male parcele, koje su stjecane postepeno, nije bilo velikih feudalaca koji
 bi dobili velike površine zemlje«.¹² Kako mu nedostatak dokumenata ne
 dopušta da utvrdi kakvi su odnosi u agraru prije XIII. st., pretpostavlja
 »da je u najranija vremena postojanja dubrovačke općine bila osnovna
 forma obrade zemlje vlastitom radnom snagom pri čemu je radna snaga
 robova mogla biti dopunska«. Zemlja se obrađuje »pod neposrednom
 upravom vlasnika zemlje«, a obrađuju je, kako Roller pretpostavlja, »ro-
 bovi i slobodni radnici«.¹³ Dok je mišljenje o robovima kao radnoj snazi
 na posjedima Dubrovčana pretpostavka, o poljoprivrednim radnicima se

ići da stanuju u selima našeg Primorja . . .; ali bez dozvole svog patrona ne mogu stano-
 vati u pomenutim našim selima«. Ova je odredba prema Božićevu mišljenju (n. dj., str.
 28) dokaz da su seljaci »u Astarei i na ostrvima bili kmetovi i da su njihov položaj i
 njihove obaveze bili isti kao i kod kmetova u Primorju, (a njihov je položaj bio opet
 isti kao položaj stonskih i peljeških kmetova), jer inače ne bi nastojali da se premeste
 tamo gde će im položaj biti teži«. Takvo dokazivanje ipak nije suviše čvrsto, jer uzroci
 kmetskom preseljavanju mogu biti vrlo različiti. Samo kad bismo imali podatke o stvar-
 nom stanju kmetova u različitim dijelovima dubrovačkog distrikta, mogli bismo zaklju-
 čivati kao Božić. Osim toga, u odredbi je riječ o dopuštenju za stanovanje, a ne o
 promjeni patrona.

⁹ Grada za gospodarsku povijest Hrvatske, Knj. 5, 1955, str. 372

¹⁰ N. dj., str. 108—128; 156—159; 218—224.

¹¹ Astarea, stara ili terra firma je onaj dio starog agera koji su gradovi sačuvali
 u srednjem vijeku, dakle najstariji kopneni dio gradskog područja. Taj je teritorij kod
 gradova na kopnu bio različit prije svega zato, što svi gradovi nisu uspjeli sačuvati
 cjelovit ager.

¹² N. dj., str. 53.

¹³ N. dj., str. 54.

zna dosta, jer je općina, naravno od XIII. st., vodila nad njima dosta strogi nadzor. Posebno je zanimljiv Rollerov zaključak da je većina tih radnika stanovala u Dubrovniku. »To je bio najsiromašniji sloj dubrovačkih pučana, zemljoradnici bezzemljaši, možemo iz nazvati nadničari. To su bili dubrovački pučani, koji su se bavili isključivo obradom zemlje.«¹⁴ Roller konstatira da je dosadašnja historiografija zanemarivala taj sloj pučana pretpostavljajući da »u gradu nije bilo zemljoradnika, a pogotovo se nije — upozorava dalje — mislilo na slobodne zemljoradnike u gradu i na području Astoreje«. Među njima je bilo i takvih koji su imali i svoje vlastite zemlje, ali tako malo da su mogli »višak svog radnog vremena da unovče kod ostalih zemljoposjednika, koji su imali više zemlje, ili nisu zemlju sami obrađivali, već su je pod svojim nadzorom obrađivali pomoću najamne radne snage«. Međutim, za nadnicu su radili i seljaci koji su inače bili u napoličarskom odnosu ili slobodni zemljoradnici. Takva je obradba zemlje na astareji bila, prema mišljenju Rollera, sve do XIV. st. uobičajena i česta. Ali, usporedo s opisanim načinom obrade zemlje javlja se i zakup zemlje. Dvovrstan je: na neodređeno i određeno vrijeme.¹⁵ Ispitujući dokumente Roller dolazi do uvjerenja da su »kratkoročni ugovori sklapani za zemlje u raznim predjelima Astoreje« i da su ih sklapali »ljudi najrazličitijih slojeva društva, uz razne uvjete«. ¹⁶ Miješa se naturalna s novčanom rentom i to nisu neki posebni tipovi proizvodnih odnosa.¹⁷ Takav se tip zemljišnih odnosa javlja ondje gdje ima slobodnih seljaka, no on ne predstavlja osnovni tip zemljišnih odnosa. Zato su, prema Rolleru, mnogo bitniji dugoročni ugovori, na 2 ili 3 ili više generacija,¹⁸ u kojima se zemlja daje u zakup za novac vrlo rijetko samo kad se radi o vrlo vrijednim ili bezvrijednim zemljama na granici. Zakupci nisu samo seljaci, nego »kod novčanih zakupa crkvenih dobara vrlo su često zakupci vlastela, svećenici i zanatlije. Sve su to slobodni ljudi, a možda je ponekad zakupnik bio i kmet. Kako se takav zakup može »darovati, prodati, zakupiti, raskinuti, on je nasljedan, te stoga nije nikakvo čudo da se vlastela, zanatlije i svećenici javljaju kao zakupci, jer oni mogu te zemlje dati dalje na obradu ili ih iskoristiti na drugi način.«¹⁹ Roller predlaže da se novčani zakup oštro luči od težačke pogodbe i zamjera Mediniju, koji je smatrao da i plemić i svećenik može biti težak. Prigovor Rollera nije opravdan jer je terminom težak, kako ćemo kasnije još izložiti, obuhvaćen svaki slobodan čovjek koji prima na obradu tuđu zemlju ili obrađuje svoju. Zato nam se ne čini potrebnim pokušaj Rollera da pojam težaštine suzi na pojavu naturalne rente odnosno polovice. Uostalom, prikazujući »polovicu« nije dovoljno jasan. Jednom, naime, tvrdi da je »dubrovačko težaštvo« isto što i »polovica«, ²⁰ a kasnije u tekstu nailazimo i na tvrdnju da »polovica ne mora da bude

¹⁴ N. dj., str. 57.

¹⁵ N. dj., str. 61.

¹⁶ N. dj., str. 65.

¹⁷ N. dj., str. 66.

¹⁸ N. dj., str. 67.

¹⁹ N. dj., str. 76.

²⁰ N. dj., str. 77. Govoreći o težačkim pogodbama nije dovoljno jasan, jer tvrdi da su se pojavljivale sporadično i pojedinačno i da nisu bile »vладаjuća forma u zemljišnim odnosima« i da se »postepeno razvija običajno pravo (consuetudo) koje će kasnije postati temelj dubrovačkog težaštva — polovice« (str. 79). Zato se pitamo da li Roller pri tom misli i na druge oblike naturalne rente ili doista samo na polovicu?

nikakav težački ugovor.«²¹ I kad je najzad analizirajući dokumente našao da se polovica daje i u novcu i da su zakupci mogli biti različitog staleža i položaja, onda je trebalo izmijeniti mišljenje o osnovnom karakteru tog zakupnog odnosa. Budući da su »izrazi colonus, conductor, laborator bili po tadašnjem shvaćanju sasvim nebitno različiti«, a većina ugovora nema »neki određeni naziv za zakupca«, nego »se ističe samo vrsta zakupa, tj. polovica kao određena forma odnosa«,²² onda nema razloga da se povedemo za terminologijom izvora. Utoliko više što tokom vremena dolazi do »velikog grananja rente«, jer su uvedene nove dužnosti. Protiv Rollera govori i činjenica da se »polovica« mogla bez znanja i privole vlasnika zemlje obrađivati tako da su se polovnici udružili s nekim drugim.²³ da otuđivanjem zemlje nije bio prekinut ugovor²⁴ i najzad, da su polovnici mogli svoje pravo polovice prodati kome su htjeli.²⁵ Uz takve potpuno slobodne odnose čini se gotovo nepotrebnim Rollerov zaključak da »dubrovački polovnici nisu bili vezani za zemlju«, jer »nikakav javnopravni propis nije zadržavao polovnike da napuste zemlju« kad je iz svih ugovora jasno da je težak potpuno slobodan čovjek i u odnosu prema zemlji. Stoga se i ne bi trebalo pitati da li su se polovnici odvajali od zemlje.²⁶ Prema tome, Roller daje doduše dobru sliku težaštine kao načina obrađivanja zemlje na području astareje, ali, dopustivši da ga zavedu neki nevažni elementi u ugovorima, propušta da pojam težaštine obuhvati jasnim i određenim terminom i da je, prije svega, jasno definira.

Premda je Roller dao kmetstvu i kmetinskim ugovorima, kako ih on naziva, posebno mjesto,²⁷ nismo dobili njegovim prikazom jasnu sliku te pojave na astareji i izvan nje. Prije svega, nedostaje jasna definicija pojma kmet. Roller čini nesumnjivo dobro kad na jednom ugovoru iz 1355. g. pokazuje zašto ga smatra kmetским. To je zato, kaže, »jer se polovnici obavezuju, da će stanovati u danoj im kući i da će biti 'ljudi' vlasnika zemlje, a za to stanovanje će mu davati poklone u naturi i službu, koja se u tom slučaju sastoji od neograničenog dovoženja vlasnika morem i kopnom na posjed«. ²⁸ Zato mu se čini da se polovnik razlikuje od kmeta »najviše po toj obavezi radne rente koja nije bila ograničena u opisanom razdoblju«. Međutim, i prije nego što je utvrdio kako se kmetovi na dubrovačkom području u izvorima nazivaju konstatira da »dubrovački statut ne pozna posebnog naziva za kmetove«, premda je već Božić, kako smo se mogli uvjeriti, upozoravao na vilane u odredbama gradskog vijeća. Rješavajući problem terminološki tvrdi da izrazi villanus i rusticus iz reformacija predstavljaju »isti pojam« sve do stjecanja Pelješca i da

²¹ Naime, navodeći jedan ugovor iz 1393 između lokrumske samostana i Petra Palmotića kaže: »Jedan od najinteresantnijih ugovora o polovici, koji nam govori, da polovica ne mora da bude nikakav težački ugovor, jest ovaj ugovor od 6. veljače 1393. g.« (str. 83). Roller smatra da to nije težački ugovor zato što je u njemu polovičar plemić »koji vrlo vjerojatno nije sam obrađivao zemlju, jer se već u ugovoru kaže, da je mora 'obraditi ili dati obraditi'« (str. 84). Prema tome, Roller daje prednost kod stvaranja definicije staleškom i društvenom položaju »polovničara«, a ne samom odnosu odnosno obliku rente, što nam se ne čini prihvatljivo.

²² N. dj., str. 87.

²³ N. dj., str. 99.

²⁴ N. dj., str. 101.

²⁵ N. dj., str. 103.

²⁶ N. dj., str. 107.

²⁷ N. dj., str. 108—127.

²⁸ N. dj., str. 109.

oni, isto kao i casalini, »označuju seljake s tog područja«, ali »samo u smislu oznake stanovanja, a ne u smislu nosioca neke određene vrste agrarnog odnosa, u tom slučaju kmetskog«. ²⁹ To, uostalom, kod citiranih primjera ni ne dolazi u obzir, jer reformacije određuju *općinsku tlaku*, pa se u vezi s tim odredbama može samo postaviti pitanje, kad je dubrovačka općina počela opterećivati izvangradsko stanovništvo javnim terecima? Upravo u pitanju jurisdikcije bilo općine ili vlasnika zemlje Roller se ne izjašnjava dovoljno jasno i određeno i to će biti jedan od razloga da se kasnije razvila diskusija o tobože feudalnim odnosima na području dalmatinskih komuna, posebno Dubrovnika. Roller je samo povodom opisa položaja crkvenih kmetova govorio i o statutarnim odredbama koje, kako on tvrdi, razlikuju »svjetovnu i crkvenu jurisdikciju«. ³⁰ A upravo mu je različit položaj tih crkvenih kmetova kao i činjenica da ni statut ni reformacije »nigdje ne predviđaju neku posebnu jurisdikciju za kmetove, koje dubrovački zakoni nigdje pravo ne razlikuju od ostalih seljaka«, ³¹ mogla poslužiti kao polazna točka za dalje zaključke. Jer ako dubrovački zakoni ne razlikuju različit položaj izvangradskog stanovništva, već svi stanovnici jednako na čitavom teritoriju priznavaju jurisdikciju općine — na jednom mjestu i sam priznaje da vlastela nisu imala nad vilanima »nikakve vanekonomske moći« ³² — onda su se sama od sebe nametala dva zaključka: prvi, ili su neke crkvene ustanove došle do svojih kmetova na dubrovačkom teritoriju na »netipičan način« ili drugi, da je općina imala jurisdikciju nad čitavim teritorijem, a ne vlasnici zemlje. Zbog toga što nema sasvim jasnu predodžbu o kmetstvu Roller ne prikazuje jasno ni »nastanak kmetstva«. Naime, ako netko ustvrdi da na području astareje nije sve do sredine XIV. st. bilo kmetskih odnosa ³³ — a to mišljenje Roller vrlo dobro opravdava ekonomskim razvitkom općine do tog vremena — onda je bar dužan odgovoriti na pitanje odakle na području dubrovačkih crkvenih ustanova ipak i u XIII. st. kmetovi? Nejasnost se u Rollerovu prikazu kmetskih odnosa povećava i dalje i dolazi do izražaja naročito u poglavlju o »kmetinskim ugovorima« ³⁴ kad želi prikazati uzroke nastajanja. Naime, on tvrdi da poslije proširenja dubrovačkog područja vlasnici zemlje više ne mogu obrađivati zemlju u vlastitoj režiji, a pojačana privredna djelatnost grada i drugi uzroci stvaraju »veliku oskudicu u radnoj snazi« i »zemljovlasnici daju sve više zemlje na polovicu« ostavljajući za vlastitu obradu »tek neke površine«, koje su se mogle »obraditi rabotom kmetova«. ³⁵ To su, kako tvrdi, carine. Međutim, Roller je još nesigurniji kad treba odrediti pojam carine. ³⁶ Uza sve to ističe jednu od bitnih karakteristika kmetstva: kmetstvo »se uvijek veže uz najam kuće i vrta«, ³⁷ a prema nekim ugovorima kmetu se može

²⁹ N. dj., str. 110.

³⁰ N. dj., str. 108.

³¹ N. dj., str. 109.

³² N. dj., str. 116.

³³ N. dj., str. 112.

³⁴ N. dj., str. 113—124.

³⁵ N. dj., str. 113.

³⁶ Poziva se, naime, na neke odluke velikog vijeća koje zabranjuju lokrumskom opatu uvođenje kmetskih odnosa kakvi su na carinama — što je i razumljivo — jer je takav odnos smio biti samo ondje gdje je bio od starine, a Roller je sam tvrdio da su lokrumski benediktinci imali kmetove prije stvaranja carina.

³⁷ N. dj., str. 115.

mjesto kuće dati stoka. On ima pravo kad ne pokušava karakterizirati kmetstvo određenim terminom — na primjer izrazom vilan ili kolon. Takvim izdvajanjem bitnih elemenata od nebitnih dolazi Roller u krajnjoj liniji do toga da odnose koje u XIV. st. smatra kmetiskima nema čime karakterizirati. Drugačije je, posve razumljivo, u XV. st. kad su se odnosi već kristalizirali. I kad Roller najzad prelazi na pitanje »Što je dubrovačko kmetinstvo«,³⁸ ostavlja nas razočarane zbog toga što nismo ni u tom dijelu raspravljanja dobili određen odgovor. Ponovo nailazimo na tvrdnju da se radna snaga za obradu carina nalazila »traženjem rabote od kmeta«,³⁹ ali Roller ne kaže da li ti ljudi sjede na carini ili na nekoj drugoj zemlji, ne kaže koje su zemlje carine, kako su velike itd. Ipak je važna njegova i ovdje ponovljena tvrdnja da na području astareje sve do polovice XIV. st. nema kmetiskih odnosa, premda takvi zaključci, kako je spomenuto, nisu rezultat analize stvarnih odnosa na teritoriju astareje. Naime, jedva može biti sumnje u to da je moguće govoriti o karakteru agrarnih odnosa bez strukture zemljišnih posjeda na kojima se ti odnosi razvijaju. Ako Roller tvrdi da su kmetovi na području astareje potrebni samo zato da obrađuju carine — to je alodij — onda je trebalo bar s nekoliko primjera pokazati kakav je odnos između zakupnika i »carinske« zemlje.

Kmetiski su odnosi na Elafitima prikazani na isti način. Jer vlasnici zemlje su opet, kako tvrdi, zadržavali carine na »kojima su mogli raditi i slobodni seljaci, ali radili su pretežno kmeti«. ⁴⁰ Ipak je na Otocima »polovica bila vrlo dobro razvijena«, a »kmetinski se odnos nije gotovo nikako razvijao«. ⁴¹ Najzad, i u novčanom zakupu postoji prema Rollerovu mišljenju služba koja »daje kmetinske elemente tom inače potpuno različitom proizvodnom odnosu«. ⁴² Prema tome, opet nam nedostaje slika nastajanja i karakteristika kmetiskih odnosa. Uzalud tražimo i odgovor na pitanje zašto su, kako tvrdi Roller, »kmeti s kopna« zainteresirani za obrađivanje carina na Otocima a Otočani nisu? Agrarni odnosi na preostalom dubrovačkom području nisu za nas više zanimljivi, jer je to teritorij koji je kasnije priključen općini i na kojem su odnosi uglavnom baštinjeni ili su nastajali iznova pod utjecajem zatečenih prilika na nekadašnjem slavenskom području.

Međutim, i u Zaključku⁴³ iznosi Roller neke tvrdnje s kojima se ne bismo mogli složiti. Prije svega, uvjeren je — premda to analizom tekstva nije i pokazao — da je dubrovačka općina imala »posebnu pravnu nadgradnju, koja je odgovarala tadanjoj ekonomskoj bazi, tadanjem području, tadašnjem shvatanju i prirodi Dubrovčana«. ⁴⁴ Dakako, da bi se takve tvrdnje, u najmanju ruku neobične — ta Dubrovnik je općina na jadranskoj, što znači na mediteranskoj obali! — morale bar dokazivati. Bilo bi zaista neobično kad bi se pravno uređenje formiralo prema shvaća-

³⁸ N. dj., str. 124—127.

³⁹ N. dj., str. 127. Roller se pri stvaranju tog zaključka izričito poziva na degl' Ivelia, koji je to već istakao u svom radu, »samo je on taj proces stavio već u početak XIII. stoljeća«.

⁴⁰ N. dj., str. 158.

⁴¹ N. dj., str. 159.

⁴² N. dj., str. 158.

⁴³ N. dj., str. 262—266.

⁴⁴ N. dj., str. 262.

njima ili prirodi ljudi. S takvim neobičnim pojmovima o posebnoj razvitku dubrovačkih kmetских odnosa — to je neko »kmetstvo u dubrovačkom smislu«⁴⁵ — koje se tobože razlikuje od »klasičnog pojma kmetstva« susrećemo se i u zaključku Rollerova djela. Naime, to što »gospodari zemlje nemaju neposredno ni ugovora ni sudske vlasti nad svojim kmetima«, nije, kako smo već naprijed spomenuli, nikakva odlika dubrovačkog kmetstva. Isto vrijedi i za pomanjkanje »javno-pravnih pisanih propisa o kmetstvu«, pomanjkanje vanekonomske prinude itd. Sve što Roller smatra odlikom dubrovačkih agrarnih odnosa može se, posve razumljivo, mutatis mutandis, naći i u drugim jadranskim općinama. I tek na kraju djela, dakle u zaključku, Roller priznaje da je »kmetinskim ugovorima« označio samo »one ugovore u kojima se pojavljuje formula, da se ugovarač obvezuje 'biti čovjekom' svog gospodara zemlje«.⁴⁶ No, kao i u »obradi«, tako i ovdje nije sasvim siguran u ono što kaže, jer na kraju mora ipak napisati da ti ugovori nemaju »potpuno kmetinski karakter«, jer dubrovačko »kmetinstvo« nikad nije imalo »tipični kmetски karakter«.⁴⁷ On smatra da je to zato što nema obaveze tlake.⁴⁸ U završetku raspravljanja Roller podvlači misao da su agrarno-proizvodni odnosi na području dubrovačke općine imali neki specifičan karakter.

Prema tome, Roller se na kraju ipak odlučio na neku definiciju i to mu je omogućilo da zauzme čvršći stav prema problemu kmetstva. Otad se dakle moglo raspravljati da li je njegov kriterij dobro postavljen i da li je imao pravo kad je isticao neki posebni razvitak dubrovačkog agrara, takav kakav nije imao ni jedan drugi dalmatinski grad. U svakom slučaju upada u oči da Roller ne navodi ni jedan dokaz kojim bi potkrijepio svoju tvrdnju o osobitosti dubrovačkog agrara. Uza sve to, on je svojim opsežnim radom ucrtao na neki način put idućim istraživanjima, jer je mogao svima onima koji su poslije njega radili na dubrovačkom ili dalmatinskom agraru uopće služiti kao putokaz. To, kao i obilan izvorni materijal koji je Roller sakupio u svojoj monografiji trajna su vrijednost njegova djela.

Prilika se za prikaz dubrovačkog agrara pružila ubrzo i B. Stulliju kad je u enciklopedijskom tekstu o Dubrovniku, uz ostalo, morao dati kratak prikaz položaja dubrovačkog stanovništva za mletačke uprave. On se nije složio s Rollerom i protivno njemu smatra da su, izuzevši »brojne crkvene posjede«, na kojima sjede kmetovi, »prevladavali seljaci-slobodnjaci, bar u gradskoj okolici i na otocima (Koločep, Lopud i Šipan)«.⁴⁹ Stulli se pita kako je došlo do »izuzetnog položaja ovih seljaka-slobodnjaka«: da li zbog odnosa Dubrovnika sa slavenskim zaleđem, ili »zbog naročitih potreba ekonomskog života ovog trgovačkog grada...«? Inače se on slaže s Rollerom u tvrdnji da se »kmetски odnosi tada nisu razvili, jer nije bilo ni potrebe da se razviju«. Postojanje slobodnih seljaka utječe i na »političko-pravnu domenu«, seljaci dobivaju samoupravu, pa je »gotovo u pravilu, u tim krajevima razvijena ustanova narodnog

⁴⁵ N. dj., str. 265.

⁴⁶ N. dj., str. 266.

⁴⁷ N. mj.

⁴⁸ Do potpunog razvitka kmetstva dolazi tek u kasnijim stoljećima kad je »zemljoradnja trebalo da postane glavni izvor prihoda zemljoradnika, koji su bili većim dijelom vlastela vladajuća klasa u Republici« (str. 266).

⁴⁹ Enciklopedija Jug. III, str. 134.

,zboru', u kojem se ne ogledaju samo tradicije seoske zajednice — općine, već je on živ faktor u pretresanju i odlučivanju o svim važnijim pitanjima sela«. Sažeti prikaz, međutim, ne dopušta autoru, na žalost, da detaljnije razradi svoje mišljenje o kmetovima i slobodnim seljacima na obrađivanom području.

God. 1958. javlja se iz kruga sovjetskih historičara koji već tada vrlo marljivo rade na nekim problemima srednjovjekovne hrvatske i dalmatinske povijesti, N. P. Manenčikova s prilogom »Remeslo, sel'skoe hozajstvo i trgovlja v Dubrovniku po dannim statuta 1272 g.«.⁵⁰ Manenčikova nema očito namjeru da uđe u dublje proučavanje ekonomskog života Dubrovnika u XIII. st., ali ipak daje nekoliko uvodnih riječi o seoskom gospodarstvu i o dubrovačkom društvu. Konstatira da je glavna poljoprivredna grana na dubrovačkom teritoriju vinogradarstvo. Vinogradi su davani na obrađivanje u dio. Dajući prednost oblicima odnosa između vlasnika zemlje i zakupnika pred društvenim položajem zakupnika, Manenčikova naziva zakupnika arendatorom.⁵¹ Nadalje, predpostavlja da su samostani imali zavisne seljake, no o njima ne može kazati ništa detaljnije na osnovi podataka iz statuta. Neobično se doima čitaoca njeno izbjegavanje naše, jugoslavenske literature koje ide tako daleko da ne navodi ni Rollerovo djelo.

Josip Lučić se pozabavio »Agrarnim odnosima u srednjem vijeku u Dubrovniku« prvi put na kongresu historičara Hrvatske u Zagrebu 1958. godine. On je u referatu zastupao mišljenje da je »kmetstvo u Dubrovniku nastalo od nekoliko faktora«, a da »prije pojave kmetstva postoji i zakup«, o čemu je bilo dovoljno riječi u Rollerovu djelu. On smatra na ovom mjestu da agrarni odnosi u Dubrovniku nisu toliko specifični da bi trebalo govoriti o posebnom tipu odnosa, naprotiv slični su onima u ostalim dalmatinskim gradovima.⁵² U izvještaju o tom referatu tvrdi da su zemljovalasnici nastojali najamne radnike i zakupce ekonomski privezati uz svoja imanja. Tek tada im oni daju zemlju za okućnicu i kuću, a negdje i samu kuću uz obavezu da rade besplatno na carini. To su, kako tvrdi, po »dubrovačkom pravu« kmetovi, a taj »novi odnos u agraru javlja se izrazitije u polovici 14. st.«.⁵⁴ Prema tome, Lučić misli da se najamni radnici i zakupci pretvaraju u kmetove privezane za zemlju i zato je kmetstvo prema njegovu mišljenju nova kategorija na dubrovačkom području.

Premda je Rollerovo djelo, kako je spomenuto, nuđalo svojim opsegom i donesenom građom dovoljno razloga za razmišljanje, kad se J. Lučić po drugi put u članku »Dokumenti o počecima kmetstva u Dubrovniku«⁵⁵ vratio problemu nije, na žalost, dobro proučio Rollerovo djelo. Pošto je iznio u osnovnim crtama raniji referat, on je izložio svrhu ovog

⁵⁰ Slavjanski sbornik I, Izd. Voronež. univ., Voronež 1958, str. 43—47.

⁵¹ N. dj., str. 47.

⁵² Vidi Teze referata i saopštenja za drugi kongres istoričara Jugoslavije, Zagreb 1958.

⁵³ »Iako u proizvodnim odnosima u agraru u Dubrovniku postoje stanovite specifičnosti«, autor smatra, da one nisu »toliko velike i značajne da bi trebalo govoriti o posebnom tipu agrarnih odnosa u Dubrovniku«. Agrarni odnosi u Dubrovniku slični su odnosima u ostalim dalmatinskim gradovima pa bi ih zato trebalo paralelno proučavati. To stvarno ne radi ni jedan autor koji proučava dubrovačke agrarne odnose!

⁵⁴ Dokumenti o počecima kmetstva u Dubrovniku, Arhivski vjesnik IV—V, 1962, str. 218 (potertala N. K.); dalje citiram Dokumenti o počecima).

⁵⁵ Vidi bilj. 54.

drugog priloga. »Svrha je našeg priloga utvrditi: 1. što se definira kao kmetstvo u Dubrovniku i 2. kad se počinje javljati?«⁵⁶ Govoreći o literaturi do Rollera, a pogotovo o Rollerovu djelu i njegovoj definiciji kmetstva Lučić sebi dopušta netačnu interpretaciju tuđeg mišljenja kako bi ga, posve razumljivo, lakše pobio i zatim odbio.⁵⁷ Tako čini npr. s Rollerovom definicijom kmetstva. Budući da je Roller ustvrdio da su kmetovi »ljudi« zemljovlasnika, Lučić, s namjerom da oduzme vrijednost njegovu mišljenju, kaže: »Izjave seljaka da će biti 'ljudi' zemljovlasnika... nisu uopće ni važne ni bitne za kmetški odnos u Dubrovniku«, jer je tobože »čovjek (homo) bila jedna kategorija ljudi u Dubrovniku najrazličitijeg društvenog položaja od kneza do kmeta.«⁵⁸ I tako samo zato što treba pokazati da je Roller pogriješio nastaje jedna nova kategorija ljudi u Dubrovniku o kojoj u izvorima nema traga, pa se ni sam Lučić ne trudi da svoju nasumce nabačenom tvrdnju potvrdi izvorima. Premda će to sam kasnije smatrati elementom kmetškog odnosa, tvrdi dalje, da »treći dio Rollerove definicije da će polovnici davati poklone i službu, samo djelomično spada u definiciju kmetstva. I kao da je doista pokazao da Rollerova definicija kmetstva »nije ispravna ni potpuna«, on odbija njegovo mišljenje kao neispravno.⁵⁹ Odbivši bez ikakva obrazloženja i Rollerovo mišljenje o uzrocima koji su doveli do pojave kmetstva,⁶⁰ Lučić misli samouvjerenom da je našao druge, dakako, prave razloge, koji su uzrokovali pojavu kmetstva. I pošto je zamjerio Dinićevoj koja mu je tobože »uzela« ideju o utjecaju kuge na društvene i ekonomske odnose u Dubrovniku — o čemu će još kasnije biti riječ — on misli da je kuga »između ostalih razloga, utjecala na formiranje kmetstva u Dubrovniku i da se ono javlja u polovici 14. st.«⁶¹ No, kako još nitko, kaže Lučić dalje, nije donio ni jedan dokument kmetškog karaktera, donosi on »prave kmetške ugovore iz dubrovačke Astoreje koji se javljaju u to vrijeme.«⁶² I premda je ustvrdio da su to pravi kmetški ugovori, komentirajući prvog kaže da u »dokumentu imamo bitni elemenat kmetstva: dati obrađivaču komad zemlje, a zauzvrat tražiti rad na carini i poklone.«⁶³ No, niti je ovaj dokument »pravi«, niti ima »bitni element« kmetstva, jer je to težački ugovor s tipičnim težačkim uvjetima obradbe zemlje.⁶⁴ Osim toga. Lučić ne

⁵⁶ N. dj., str. 215.

⁵⁷ Donoseći jedan ugovor iz 1355 g. Roller ga naziva kmetškim zato što su »polovnici izjavili da će biti 'ljudi' vlasnika zemlje« i dodaje da se »dubrovački kmeti razlikuju od polovnika najviše po toj obavezi radne rente, koja nije bila ograničena u opisanom razdoblju« (str. 109). Namjerno sam donijela čitav Rollerov citat — koji je širi od definicije u zaključku — da upozorim na način Lučićeve interpretacije tuđeg mišljenja. Izostavivši Rollerovu posljednju rečenicu o taci kao najočitiji razlici između polovnika i kmetova Lučić kaže: »U definiciji koju je Roller donio ispunjen je samo jedan uvjet kmetškog ugovora: zemljovlasnik daje kuću na svom imanju u kojoj će stanovati seljaci« (str. 217). Ali, nastavlja Lučić, »taj uvjet ne bi morao biti značajan, jer su se kuće običavale davati i polovnicima«, a upravo to je kazao i Roller.

⁵⁸ Dokumenti o počecima, str. 217.

⁵⁹ Ne samo da je Roller sam ustvrdio da su to nove obaveze »koje nose u sebi elemente kmetškog odnosa« (str. 113) već je on po svoj prilici znao da se obrađivanje carina kao radna obaveza može javiti samo onda ako vlasnik ima carinu. Zato i jest kao bitno istakao da je to pojava radne rente uopće!

⁶⁰ Premda je Roller, kako je naprijed pokazano, smatrao da na astareji »od XIII do polovice XIV st. nije bilo kmetstva«, da se otad razvija i to »zbog stjecanja novih područja i promjene društvene strukture grada«, Lučić grubo odbija njegovo mišljenje kao netočno, premda mu ne polazi za rukom dati bolje rješenje!

⁶¹ N. dj., str. 219.

⁶² N. mj. (potcrtala N. K.).

⁶³ N. dj., str. 220.

⁶⁴ Tekst ugovora vidi str. 222

razabire da vlasnik zemlje daje težačima »komad zemlje« zato da na njoj sagrade kuću. Težaci su za iznajmljeni vinograd, koji je držao već njihov otac, obrađivati vlasnikove vinograde 8 sedmica i povrh toga davali su vlasniku četvrtinu vina iz zakupljenog vinograda. I drugi ugovor koji donosi čini se Lučiću »pravim«, jer »ispunjava uvjete za to potrebne: davanje zemlje za vrt i kuću, za uzvrat traženje rada i darova«. ⁶⁵ Kad u spomenutom ugovoru ne bi bilo dodatka o kućici i vrtu nikome ne bi, po svojoj prilici, palo na pamet da ovaj težački ugovor o obradi vinograda nazove kmetskim i još manje »pravim« kmetskim ugovorom. Stoga ne bismo smjeli na osnovi njega zaključiti drugo nego da se u težačkim ugovorima pojavljuju neki dodaci, jer se dotad, koliko je poznato, od težaka nije zahtijevalo da se nasele na vlasnikovoj zemlji ili točnije, dosad težaci nisu tražili od vlasnika zemlju za kućicu i vrt. Prema tome, nije bitno, kako misli Lučić, »davanje zemlje za vrt i kuću«, već činjenica da se neki težaci na području astareje naseljuju na vlasnikovoj zemlji i da se u vezi s tim naseljenjem ponešto mijenjaju težačke obaveze. To je onaj element na koji je već upozoravao Roller. I treći ugovor koji Lučić donosi istog je karaktera, premda on drži da »sadržava u sebi sve poznate elemente kmetskog ugovora«.

Prema tome, smatramo da ni jedan od ugovora koje prilaže Lučić kao dokaze svom mišljenju »o počecima kmetsva« u Dubrovniku nije kmetski, nego ga sklapaju težaci, vinogradari. Čini se da su oni sami željeli stanovati na selu i stoga dobivaju od vlasnika zemlje nešto posjeda da na njemu načine kuću i vrt. Posve razumljivo da je tlaka, rabota ili radna renta obaveza koju smo navikli nailaziti u kmetskim ugovorima, ali ovaj ili onaj novi uvjet ili obaveza koji mijenja ili otežava položaj težaka još uvijek nije dokaz da su težaci na području astareje postali kmetovima! Jer uza sve to što su za ustupljenu zemlju obrađivali besplatno vlasnikove vinograde, oni su po svom osnovnom položaju i prema odnosu prema vlastelinu ostali težaci. Vlasnik zemlje ih ne primorava da grade kućicu na njegovu posjedu zato da bi bolje obrađivali njegove vinograde, on im ustupa zemlju zato, jer to oni sami žele i jer će on sam u krajnjoj liniji imati od tog koristi. Zato tlaka koja je nadoknada za ustupljenu zemlju nije uvedena zbog gospodarskog razvitka astareje, tj. zbog stvaranja alodija, zгона ili carine, jer je vlasnik nastavio obrađivati vinograde pomoću težaka kako je to činio i dotad. Zato su ovi ugovori, prema našem uvjerenju, svjedočanstvo o težnji težaka — i to samo nekih težaka! — da se nastane izvan grada u malim kućicama s vrtovima. Do njih nisu mogli doći na drugi način, nego da vlasniku zemlje koji će im ustupiti potrebnu zemlju, odrade nekoliko dana u godini i da mu donesu dva dara. Takav je odnos još daleko od kmetskog, jer mu nedostaju, kako ćemo još nastojati da pokažemo, osnovni uvjeti kmetskog odnosa.

Stoga smatram da se Lučić uzalud trudio da protiv dotadašnjeg uvjerenja u literaturi tekstovima donesenih ugovora dokaže kako se ipak na području astareje javljaju sredinom XIV. st. »pravi kmetski ugovori«. Dokumenti su izvori za pojavu nekih novih uvjeta u težačkim ugovorima.

⁶⁵ N. dj., str. 220.

Međutim, još prije nego što je Lučić štampao gornji prilog dodirnula je i Dušanka Dinić problem dubrovačkog agrara u svom vrlo zanimljivom prilogu: *Utjecaj kuge od 1348. na privredu Dubrovnika*.⁶⁶ Pošto je izložila koliko je Dubrovnik izgubio u tim kobnim godinama stanovnika, Dinićeva je među prvim posljedicama kuge navela skok nadnica i to »prvenstveno poljoprivrednih radnika«. ⁶⁷ O tome svjedoči pokušaj velikog vijeća da »maksimira« cijene, visinu nadnica vinogradara i drugih težaka za jednu godinu. Kad poduzete mjere nisu koristile, nadnica je povišena, a među plemićima se biraju posebni nadglednici za vinograde. To se stanje, kako konstatira Dinićeva, održalo do 1359 kad su nadnice vraćene na nekadašnju visinu. Dinićeva citira zatim neke ugovore i kaže: »U svim ovim ugovorima pominje se davanje pomoći za obradu zemlje i ustupanje jedne ili pola zlatice za kuću i vrt«. ⁶⁸ Ona pretpostavlja da se pomoć davala za još neobrađene površine i da je davanjem zemlje za kuću i vrt vlasnik zemlje želio »da seljake čvršće priveže za zemlju i time osigura obradu svojih poseda«. Taj se proces nastavlja, »a s tim i vezi vanje seljaka za zemlju, tako da iz ovoga vremena imamo i karakterističnih čisto kmetskih ugovora gde su zastupljene sve tri rente«. ⁶⁹ Premda je Dinićeva vrlo dobro upozorila na povećanje nadnice kao posljedicu kuge, za mišljenje o pojavi »kmetskih odnosa« nije prema našem mišljenju bilo dovoljno dokaza. Ipak je zasluga Dinićeve da je u svom prilogu, gledajući na dubrovačku privredu u godinama kuge u cijelosti, upozorila na promjene i zato Lučić nije imao pravo kad joj je predbacivao da je ideju o tome »posudila« iz njegova referata.

U agrarnu se problematiku s dubrovačkog područja može ubrojiti i kratak prilog Sime Ćirkovića o »Četvrtini (*ius quarti*)«. ⁷⁰ U prilogu se vrlo dobro tumači stanje u agraru na novoj stečevini i time se pridonosi i rješavanju kmetskih odnosa na starijem području dubrovačke općine. U prilogu je riječ o sporu sela Lisac (u Slanskom primorju) koje je pripalo dubrovačkoj općini drugi put 1405 g., ali ga Dubrovčani nisu »kao sva ostala sela i zemljišta podělili među svoju vlastelu«. Općina je »zemljište prepustila seljacima, koji su ga obrađivali pod uslovom da daju četvrtinu«. ⁷¹ Ćirković se pita kakvo je porijeklo tog podavanja i što je značila četvrtina prije svršetka XIV. st.? Da bi to utvrdio poziva se na jednu presudu dubrovačkog suda iz 1401 god.: Pribil Glupšić tuži Radina Medanića čiju zemlju obrađuje sa svojim volovima i svojim trudom da mu je uzeo najprije 3/4 priroda, a zatim je htio još i posljednju četvrtinu podijeliti s Pribilom. Pribil je, naprotiv, zahtijevao na sudu za sebe polovicu »secundum consuetudinem laboratorum districtus Ragusii«, dok se Radin pozivao na »modus Sclauorum« prema kojem mu pripada četvrtina i osmina priroda i ništa više. Sudac presuđuje diobu priroda na četiri dijela: dva su dijela Pribilova odnosno »laboratoris pro labore suo et bobibus suis et alie relique due partes dicti introitus sint dicti Radini pro terreno et semine quod possint ad seminandum dictam terram«. ⁷² I Ćir-

⁶⁶ Godišnjak Fil. fak. u Novom Sadu, Knj. V, 1960, s. o. str. 1—23.

⁶⁷ N. dj., str. 4.

⁶⁸ N. dj., str. 6—7.

⁶⁹ N. dj., str. 7.

⁷⁰ Zbornik Fil. fak., Knj. VII/1, Beograd 1963, str. 273—276.

⁷¹ N. dj., str. 274.

⁷² N. dj., str. 275.

ković dalje upozorava na odluku velikog vijeća iz 1335 g. u kojoj se kaže ovo: »Ako orač (stvarno bubulcus) ore oranicu za žito, a gospodar zemlje mu daje volove i sjeme, orač je dužan vlasniku zemlje dati 3/4 žita i to za zemlju, za životinje i za sjeme po 1/4, a vilan neka zadrži 1/4«. Ovaj »ordo«, kaže se u odluci, vrijedi za sve (sit comunis), osim u slučaju kad je sklopljen ugovor između gospodara zemlje i vilana, jer tada se mora poštivati ugovor. Komentirajući gornju odredbu Ćirković konstatira da je po svoj prilici njom uzakonjen »običaj« među stanovnicima koji su tek 1333 g. došli pod dubrovačku vlast. Kako dokument govori »o stanju u Novim zemljama samo dve godine posle dolaska ove teritorije pod dubrovačku vlast, suprotstavljanje je dva režima sasvim razumljivo i prirodno«. ⁷³

Smatrajući po svoj prilici da još nije iscrpio problematiku Josip Lučić se vraća 1968 g. na istu temu. Naslov je novog priloga, s obzirom na dosta jasno postavljen cilj, vrlo neodređen. Glasi: *Agrarno-proizvodni odnosi u okolici Dubrovnika (do polovine XIV. stoljeća)*.⁷⁴ Naime, ako smo već jednom riješili pitanje što je astareja u Dubrovniku i u ostalim dalmatinskim gradovima, onda se ne možemo više vraćati na njeno proučavanje nazvavši je neodređenim terminom »okolica«! Premda je Lučić sjeo pisanju da dotadašnjoj literaturi »doda nešto novo« ili »objasni što nije dovoljno obrađeno ili što je netočno prikazano«, ⁷⁵ on to nije bio u stanju učiniti. Lučić je, naime, suviše visoko postavio svoj cilj istraživanja. Htio je »I. iznijeti razvoj starorimskog kolonata; — II prijeći na istraživanje vidova agrarnih odnosa u Dubrovniku u srednjem vijeku«. ⁷⁶ Pitamo se što bi Lučić htio »dodavati« ili kako bi mogao »ispravljati« stariju literaturu o starorimskom kolonatu kad se usuđuje o njemu govoriti na svega tri stranice⁷⁷ i to na osnovi Maškina, Ostrovitjanova, Engelsa i enciklopedija i ako mu je Luzzatova Ekonomska povijest Italije *jedini priručnik ekonomske povijesti!* Zato zaista nije zanimljivo što je Lučić iz takve literature pokupio. To, osim ostalog, pokazuje na početku prikaza »starorimskog kolonata« njegova definicija kolonata.⁷⁸ Na sličan se način upušta u prikaz agrarnih odnosa u rimskoj Dalmaciji — tobože s osvrtnom na dubrovačko područje o kojemu ne zna ni riječi! — za koji mu je dovoljna stranica i pol teksta!⁷⁹ No, kad u drugom dijelu priloga prelazi na »Agrarno-proizvodne odnose u dubrovačkoj okolici u srednjem vijeku«, onda ponovo iznenađuje metodskim propustima. Piše, naime, tako kao da se prvi put susreće s tom problematikom i jednostavno izostavlja ne samo Rollerovo djelo, nego i svoje vlastite radove. Razlog se

⁷³ N. dj., str. 276.

⁷⁴ Zgod. časopis XXII, sv. 1—2, 1968, str. 61—96 (Citiram dalje Agrarno-proizvodni odnos).

⁷⁵ N. dj., str. 62.

⁷⁶ N. dj., str. 69.

⁷⁷ N. dj., str. 63—66.

⁷⁸ Naime, Lučić kaže da je »kolonat u svojim vidovima bez sumnje osnovni oblik agrarnih odnosa u Dubrovniku i Dalmaciji u ranom srednjem vijeku i kasnije« (str. 62). Dakle, u ovom prilogu uvodi odjednom *novi termin* — kolonat i uopće ga ne definira tako da se stvarno ne razabire što podrazumijeva pod tim pojmom. Time, se, dakako, zbrka u njegovim radovima još povećava. U nedoumici smo čitajući njegove tekstove prije svega zato, jer prikazujući »starorimski kolonat« na idućoj stranici tvrdi da je »kolonat forma proizvodnih odnosa u poljoprivredi« koja se javlja »u vremenu krize robovlasničkog društvenog uređenja starog rimskog carstva« (str. 63). Ako je tako zašto se kolonatom, a ne kmetstvom ili težaštinom nazivaju proizvodni odnosi u Dubrovniku?

⁷⁹ N. dj., str. 66—68.

odmah otkriva: u ovom se članku na drugačiji način prikazuje »pojava kmetstva«⁸⁰ te stoga nije imalo smisla ni Rollera toliko napadati kao prije. Odnos je Lučića prema literaturi neispravan,⁸¹ a poznavanje problematike nedovoljno.⁸² Premda se — da navedemo samo jedan primjer — u našoj historiografiji vrlo mnogo govorilo o servima i »robovima« Lučić nedovoljno upućen u problem, vidi u Dubrovniku sve do XIII. st. same robove. Jer po njegovu su tumačenju i servi, casalini, servi laboratores i vilici — robovi, koji obrađuju tuđu zemlju. Oni postaju u njegovu tekstu neki specijalni robovi u »srednjovjekovnom, dalmatinskom smislu riječi«,⁸³ ali ipak robovi. Premda za svoje tvrdnje ne donosi izvorni materijal i premda je Roller odavno potpuno ispravno smatrao da su na astareji sami pučani obrađivali svoje vinograde, on ostaje kod spomenute sheme koja se ne može opravdati gospodarskom strukturom astareje. Lučić nema ni jedan jedini izvorni podatak — premda se služi i falsificiranim ispravama⁸⁴ — kojim bi mogao dokazati da su servi robovi ili radna snaga na posjedima. Uostalom pitamo se, kakav pojam ima Lučić o tadašnjem dubrovačkom društvu ako misli da su vlasnici zemlje — a to su sve male površine — mogli uzdržavati robove za obrađivanje tog malog posjeda? Ta ni onda kad se dalmatinski građanin diže među bogate trgovce i kad sam trguje robljem ne obrađuje zemlju ili tačnije vinograd uz zidine svog grada robovskom radnom snagom! Lučić se zapliće i u svoj vlastiti tekst i ne može izbjeći kontradikcije.⁸⁵ A koliko je u stanju prešutjeti vlastite pogreške, a nepravedno ocjenjivati tuđe pokazuje poglavlje o »Pojavi kmetstva«. ⁸⁶ Nipošto slučajno izostavlja svoje mišljenje iz 1962 u kojem je napadao Rollera i Dinićevu zbog tobože loše kronologije, a ovdje i sam donosi dokumente iz 1275 i 1317⁸⁷ i usprkos tome

⁸⁰ N. dj., str. 74—82.

⁸¹ Na primjer za serve, o kojima se toliko pisalo u Jugoslavenskoj i historijskoj i pravnoj literaturi citira sam sebe i Grafenauerov rad, premda je on sam najmanje pridonio razrješavanju tog pitanja.

⁸² Zapanjuje, prije svega, njegova tvrdnja u uvodnom tekstu da je »struktura starorimskog posjeda« živjela do u XIX. stoljeće! Doslovce kaže Lučić ovo: »Struktura starorimskog posjeda: dio zemlje koji se obrađuje u vlastitoj režiji i dio zemlje, koja se davala u zakup, ostala je i poslije propasti rimskog carstva, poslije propasti Epidaura (614 g.). Produžila je život i u novim okolnostima, poslije dolaska Slavena u zeledu i poslije formiranja Ragusiuma — Dubrovnika. Živjela je i u srednjem vijeku, pa čak i u novom do u XIX stoljeće« (str. 68). Dakako, da pojam »starorimskog posjeda« kako ga opisuje Lučić ne postoji, a još manje se takva struktura provlači sve do XIX. st. Prema njegovim riječima se čini da ima pred sobom sliku vlastelinstva s alodijalnim i rustikalnim dijelovima. Stoga je još neobičnije da gleda na strukturu posjeda i u srednjem vijeku na taj način, jer to znači da ne zna za promjene koje je, upravo što se strukture tiče, srednjovjekovno i novovjeko vlastelinstvo doživljavalo. Međutim, taj »recept« za razvitak i strukturu vlastelinstva vrijedi za mlade barbarske narode koji su osnovali države na ili uz nekadašnji rimski imperij, ali ne vrijedi za *gradska središta* na Mediteranu. Ondje je proces tekao drugačije.

⁸³ N. dj., str. 70. »U toku XIII stoljeća nestaju sve te vrste robova u srednjovjekovnom, dalmatinskom smislu riječi: servi et ancillae (žive i rade na polju), servi (pastiri), casalini (žive i rade 'in contrata'), laborator servus (živi u gradu a radi na polju) vilici. S njima nestaje besplatna radna snaga na imanjima, koja su obrađivali zemljo-vlasnici u vlastitoj režiji«.

⁸⁴ Vidi str. 68—69.

⁸⁵ Ipak ne znamo koja od svih ovih tvrdnja vrijedi, jer je u ranijem članku tvrdio da su najamni radnici »laboratores« (str. 218). Razlika, posve razumljivo, nije u terminu, nego u definiciji, jer »laboratores« = najamni radnici = plaćeni ljudi, a servi = robovi = besplatna radna snaga (str. 74) do u XIII. st. Protivno citiranom tekstu naći ćemo na str. 71 tvrdnju da su laboratores bili slobodni težaci, ratarski poljoprivredni radnici, koji rade za plaću!

⁸⁶ N. dj., str. 75—82.

⁸⁷ N. dj., str. 75, bilj. 86. Oba se ugovora odnose na crkvene zemlje i »sadrže u sebi elemente kmetstva: besplatan rad na carini jer su dobili bilo zemlju, bilo kuću«. Posve

stvvara zaključak da se kmetstvo javlja u okolici (!) Dubrovnika u polovini XIV stoljeća odmah u početku: 1353, 1355, 1357.⁸⁸ Ne preostaje mu, posve razumljivo, drugo nego da zbog novih dokumenata (koje je odavno mogao naći u Smičiklasovu Zborniku) pronađe izlaz iz neprilike na taj način da »korijenje« kmetstva sada potraži u XIII. stoljeću odnosno početkom XIV. stoljeća! To »korijenje«, kako ovdje tvrdi Lučić, »seže još u početak XIV stoljeća kad su obrađivači dobivali zemlju bilo za rad ili usluge ili posjed kuće za usluge i novac.«⁸⁹ Ako su to, kako dalje tvrdi, »osnovni elementi«, kako se kmetstvo moglo onda pojaviti »kao posljedica pomanjkanja radne snage na carini nastale uslijed prolaza kuge, počevši od 1348«?⁹⁰ No, što je najvažnije, još uvijek ne znamo kako Lučić definira pojam kmeta, jer on doduše tvrdi da se »prema dubrovačkom pravu seljak, koji stanuje u kući gospodara i na njegovom imanju i uživa vrt, a za uzvrat mora raditi na carini, zove kmet«,⁹¹ ali u bilješci se poziva na Ivellija, a ne na dubrovačke izvore ili »dubrovačko pravo«.⁹² Osim toga, dok je prije bar nastojao istraživati agrarne odnose na astareji, sada zamjenjuje astareju s neodređenim pojmom »dubrovačke okolice«. Koliko je taj rad korak natrag, s obzirom na Rollerov rad i na Rollerovo postavljanje problematike, razabire se na mnogo mjesta. Kad na primjer Roller donosi dokument iz 1275 onda sasvim ispravno konstatira da je to »prvi trag rabote na području Otoka«, a Lučić donoseći iz Rollera taj isti izvor ne razlikuje ga ni vremenski ni prostorno. U zaključku se još jednom zapliće kad tvrdi da su »kmetski odnosi« u XIV. st. »tačnije u drugoj polovini tog stoljeća, rijetkost i predstavljaju početke«.⁹³ Pri svemu još zaboravlja dodati da ti tobožnji »počeci«, o kojima je govorio ranije, kao i tobožnje »korijenje« iz XIII. i početka XIV. st. nije nikad izraslo u pravi kmetški odnos.

Stoga ne možemo zaključiti drugo nego da je Lučić zamrsio problem kmetstva i to zato što je pošao pisati sa željom da dá nešto nova ili da nešto »ispravi« prije nego što su njemu samome bili jasni pojmovi o koji-

razumljivo da ovdje mora tvrditi kako su »ovi slučajevi osamljeni i zabilježeni na crkvenim imanjima«, pa ih zato — tobože — »ne možemo upotrijebiti kao dokaz postojanja kmetinskih (!) odnosa u Dubrovniku«. Prvi je ugovor iz 1317 manjkav. Naime, Tvrdoje i Luposlav dobivaju prema donijetom tekstu, zlaticu zemlje od koje treba da odrade tlaču sedmicu dana, a *povrh toga* (?) su dužni (dare, nedostaje u tekstu) totam ultimatam de dicto soldo terre. Ako je ugovor točno pribilježen onda se pitamo zašto su oba težaka uzela zemlju od lokrumskog opata? Drugi je ugovor iz 1275, donio ga je već Roller, n. dj., str. 156—157, koji je ispravno zaključio da je »to prvi trag rabote na području Otoka«. Lučić bi mogao spomenute ugovore odbaciti kao dokaz za postojanje »kmetinskih« odnosa samo u onom slučaju kad bi dokazao da je na crkvenim posjedima bio poseban režim obradbe zemlje. Budući da to nije učinio, stječe se dojam da spomenute ugovore odbacuje zato što u ranijim radovima, kao i sada, datira početak kmetstva (ne kmetinstva!) — s istim kriterijem — tek polovicom XIV stoljeća!

⁸⁸ N. dj., str. 79.

⁸⁹ Prema tome, najprije se za ugovore iz 1275 i 1315 tvrdi da se uopće ne mogu uzeti u obzir, a nešto kasnije u tekstu oba su dokaz »korijenja kmetstva« i to takvog »korijenja« koje sadržava »bitne elemente«! Zar korijenje nije isto što i počeci?

⁹⁰ N. dj., str. 79.

⁹¹ N. dj., str. 78.

⁹² Pri tom ne reproducira točno tekst degl'Ivellia, jer je on istakao još jednu obavezu koja je, kako ćemo pokazati na zadarskom izvornom materijalu, doista »znak« kmetstva: to su »darovi« ili, ovdje u tekstu, »pokloni«. Uostalom, degl'Ivellio na citiranom mjestu upozorava kako isti seljak može biti *kmet* (contadino) i *polovnik* (colono semplicemente tale). U prvom slučaju dobiva kućicu i vrt za koji daje poklon i radi na carini, a u drugom uzima zemlju na obrađivanje i dijeli s vlasnikom prirod (Saggio d'uno studio storico-critico sulla colonia e sul contadinaggio nel territorio di Ragusa, Ragusa 1873, str. 14.

⁹³ N. dj., str. 80.

ma je namjeravao pisati. Stoga bismo još jedino mogli očekivati da će »Ekskurs o slobodnim seljacima«⁹⁴ biti neka novost, nešto što dotadašnji istraživači dubrovačkog kmetstva nisu vidjeli. Osnovna mu je misao da u »dubrovačkoj okolici« postoji »i malobrojni sloj slobodnih seljaka«. On se upušta, štaviše, u izračunavanje njihova broja. »Prema našim proračunima postoji samo nekoliko slobodnih seljaka i njihovih obitelji, od kojih se najveći broj kratko vrijeme zadržavaju u okolici Dubrovnika«. Kriterij prema kojem »broji« tobožnje slobodne seljake je zaista neobičan. On kaže: »Kriterij po kojem smo se odlučili da neke ljude i obitelji smatramo slobodnim seljacima bio je: ako žive na selu i tamo imaju svoju kuću i vlastitu zemlju, odnosno ako kupuju (ili prodaju) kuću i zemlju, a nismo pronašli u dokumentima da su nečiji zakupnici, kmetovi ili da su obrtnici ili nešto slično, smatrali smo da se radi o slobodnim seljacima«. Primjeri koji tobože govore o »slobodnim seljacima« — to su kupoprodajni ugovori iz XIV. st. pokazuju da Lučić uopće ne vidi tadašnje dubrovačko društvo, a još manje razabire kakvi su agrarni odnosi. Osim toga, njemu su potpuno nejasni i pravni odnosi, jer ne shvaća da je svaki districtualis — znači stanovnik općine izvan gradskih zidina — isto takav »slobodan seljak« kao i njegovi tobožnji »slobodni seljaci«. Ta na području svih jadranskih općina težak je kao i kmet pravno slobodan čovjek i može slobodno kupovati i prodavati nekretnine. Slabost argumentacije povećava Lučićeva tvrdnja da su ti seljaci slobodni zato što on nije našao nikakve podatke o njihovoj »neslobodnom stanju«. Prema Lučićevoj shemi »slobodnih ljudi« morali bismo zaključiti da kmetovi, nadničari, zakupnici itd. nisu slobodni ljudi.

I najzad, Lučić se prihvaća za sebe zaista preteške zadaće, naime, želi »raščistiti pitanje, da li je dubrovačko kmetstvo, kmetstvo feudalnog tipa«?⁹⁵ Pošto je prema Ostrovitianovu citirao Lenjinova »četiri feudalna elementa«, stvara zaključak da »kod dubrovačkih kmetova nema tih elemenata« (tj. nema prirodne privrede, vezanosti za zemlju, osobne zavisnosti s vanekonomsom prinudom i niskog stupnja tehnike). Kmet je slobodan čovjek, on sklapa ugovor, može napustiti zemlju, vlasnik zemlje nema nad njim »sudske jurisdikcije« i nema »vanekonomske prinude« nad njim; kmetki ugovor je u stvari privatni ugovor. »Kmet u Dubrovniku uživao je dakle relativnu slobodu«.⁹⁶ Dakako da se moramo zapitati: ako su to kmetovi, što su onda po Lučićevu mišljenju težaci i kakva je razlika u njihovu položaju? Najzad, što su koloni o kojima također govori u ovom tekstu?

Međutim, premda Lučić ne nalazi ni jedan razlog zbog kojeg bi dubrovačko kmetstvo smatrao feudalnim i kao da *način eksploatacije ne određuje i tip odnosa*, pobija u idućoj rečenici ono što je naprijed kazao. Naime, on tvrdi: »iako nema formalnih oznaka feudalnih odnosa postoji feudalni način izrabljivanja! To je robota i davanje darova, što je »u stvari neka vrst feudalne daće«. Postoji, kaže dalje, ekonomska prinuda, ali nema »sudske jurisdikcije«, što nije važno, jer »postoje zakoni i vlasteoska vlada sastavljena od zemljovlasnika koji bdiju nad radom obra-

⁹⁴ N. dj., str. 95.

⁹⁵ N. dj., str. 80.

⁹⁶ N. dj., str. 81.

divača i njegovim obavezama«. Vlasnici zemlje tobože »preko organa vlasti u kojima sami djeluju vrše indirektnu jurisdikciju«. I konačno, nastavlja Lučić svoje neobično zaključivanje o jurisdikciji dubrovačke vlastele, »na relativno malom području dubrovačke republike gdje su vlastela brojna nije *ni potrebna neposredna jurisdikcija zemljovlasnika*, jer je državna kontrola isto što i vlasteoska, odnosno zemljovlasnička«. ⁹⁷ Ove su tvrdnje o jurisdikciji koja je tobože sad potrebna, a sad nepotrebna toliko netačne da se uopće ne mogu pobijati. Tipične su za onoga koji ulazi u definiciju pojmova a da sam nema prije toga jasnu predstavu o njima. I kao da je doista nešto rekao ili na neki način iznio razloge zbog kojih misli da dubrovačko kmetstvo *jest ili nije feudalno*, zaključuje: »To su glavni razlozi, po našem mišljenju, zbog kojih možemo govoriti o kmetstvu odnosno kmetinstvu u Dubrovniku«. Zaista skroman zaključak ako se uzme u obzir da je htio »raščistiti pitanje« da li je dubrovačko kmetstvo feudalno! Ako Lučić nije u gospodarskom položaju dubrovačkog kmeta našao elemente »feudalnog tipa kmetstva«, onda, posve razumljivo, ne može u tom istom kmetstvu konstatirati »feudalni način izrabljivanja«, jer jedna konstatacija isključuje drugu.

Prema tome, Lučić je prerano pošao u »ispravljanje« tuđih mišljenja. Prije je morao sam biti na čistu o stvarima o kojima piše. Lučićeva kolebanja, upadanja u suprotnosti i nejasnosti utoliko su manje opravdana što je on bez ustručavanja, oštro i nepravedno prigovarao onima koji su taj isti posao prije njega načinili mnogo bolje od njega. ⁹⁸

Time su uglavnom iscrpljeni radovi u kojima je posredno ili neposredno u najnovijoj historiografiji dodirnut problem agrarnih odnosa na dubrovačkoj astareji.

II.

Izloženi problemi oko dubrovačkog kmetstva i težaštine nisu, sasvim razumljivo, samo dubrovački, već bismo mogli kazati — istočnojadranski uopće. Za svaki ovaj dalmatinski grad koji je imao iz antike svoj ager kasniju astareju, postavlja se pitanje na kakav je način rješavao agrarne probleme u ranom srednjem vijeku.

Sličnih djela kao što je Rollerova monografija o agrarnim odnosima u najnovijoj domaćoj, pa i stranoj historiografiji nema ^{98a}. Doduše, u nekim se prilogima ili historijama gradova dodiruju i agrarni problemi, ali ponajviše tako da se ne ulazi u raščlanjivanje problema ni u jasne definicije.

Međutim pravna je literatura, prije svega obradbe gradskih statuta, po svom karakteru sasvim drugačija. Pravnici ili točnije pravni historičari već po svojoj »profesionalnoj« dužnosti ne mogu mimoći definicije i točnije određivanje pojmova koje nalaze u statutima, pa će stoga za nas biti vrlo zanimljivo na koji su način u najnovijoj pravno-historijskoj ob-

⁹⁷ N. mj. (potertala N. K.).

⁹⁸ U nedavno izašloj knjižici »Prošlost dubrovačke astareje« (Župe, Šumeta, Rijeke, Zatona, Gruža i okolice grada do 1366), MH, Dubrovnik 1970, str. 126, Lučić prešampava uglavnom svoje dosadašnje članke o agrarnim odnosima, s nekim dodacima i, posve razumljivo, sa svim nedostacima. Međutim, u ovoj radnji počinje »prošlost astareje od davnih početaka do pada Epidaura« čime potpuno nepotrebno prebacuje postojanje astareje u doba kad ona stvarno *nije postojala!*

radbi statuta postavljeni problemi kmetstva i težaštine. Uzeti ćemo u obzir samo *Beucovu* obradbu zadarskog statuta i *Cvitaniceve* radove na splitskom statutu.

Govoreći o zadarskom statutu iz 1305. g. Ivan *Beuc*⁹⁹ je još 1954 g. sasvim drugačije nego spomenuti autori tumačio određene pojmove iz društvene i agrarne problematike. Prije svega, on je konstatirao vrlo važnu činjenicu koja razjašnjava položaj zadarskih stanovnika. *Beuc* pove ispravno tvrdi da su »svi pripadnici zadarske jurisdikcije bez obzira na društveni stalež dob i spol« imali svoja »prava i obaveze«. Među osobe koje su imale nešto ograničen opseg pravne sposobnosti ubraja »djecu pod očinskom vlašću, sluge, kmetove, feudalce, svjetovni i redovnički kler, pučane i infamne strance«.¹⁰⁰ Od nabrojenih osoba zanimaju nas najviše one koje *Beuc* svrstava među kmetove.¹⁰¹ Naime, *Beuc* dijeli di-

^{99a} Kad je ovaj rad već bio predan u štampu dobila sam dva priloga sovjetskih historičara koji dodiruju istu problematiku i stoga ih naknadno ovdje spominjem. Prvo je novi prilog N. P. *Manančikove*, *Formi zemlepol'zovanja* u Dubrovniku vtoroj polovini XIII v. (Voprosi istorii Slavjan, Vpusk 3, Voronež 1970, str. 5-14), a drugi V. V. *Zaharova*, *K voprosu o krestjanskom zemlevladelni v zadarskom distrikte v XI-XIV vv.* (n. mj., str. 15-21). *Manančikova* obrađuje u ovom kratkom prilogu agrarne odnose na Elaftskim otocima i u astareji u drugoj polovici XIII. st. opirući se na podatke statuta i nekih isprava iz 1278-1282 g. Zauostavlja se posebno na tumačenju 29. i 30. poglavlja statuta u kojima je riječ o davanju zemlje na obrađivanje nekom obrađivaču ili kako ga ona naziva arendatoru. Autorica misli da je to razdoblje dubrovačke povijesti označeno ekonomskim procvatom (obrta i trgovine) koji dovodi do jačanja robno-novčanih odnosa i to osobito na crkvenim posjedima (str. 9). Premda tablica koju za dokaz svoje tvrdnje prilaze (str. 10) doista govori o novčanom renti, a dokumenti pokazuju da se ona odnosila na crkvene posjede, ipak bi trebalo podrobnije ispitati zašto lokrumski samostan prelazi 80-tih godina XIII. st. na novčanu rentu. Čini nam se da komutaciju u ovom slučaju ne bismo smjeli tumačiti bez analize stvarnih odnosa na samostanskim posjedima prije 1281 g. nekim općenitim ekonomskim razvitkom dubrovačke trgovine i obrta. Naime, uzroci zašto vlasnik zemlje prelazi na novi oblik rente mogu biti vrlo različiti, što vrijedi osobito za samostanske posjede na kojima, kao što je poznato, vlada poseban gospodarski sistem.

Drugi prilog V. V. *Zaharova* pisan je na žalost bez dovoljnog poznavanja osnovnih političkih i gospodarskih kategorija na području Hrvatske i Dalmacije u srednjem vijeku. Naime, jedva je moguće utvrditi stvarni položaj »obezzemljenih« slobodnih seljaka u zadarskom distriktu ako autor ne vidi razliku između Dalmacije i Hrvatske u razmatranom razdoblju. *Zaharov* govori o zadarskom distriktu koji se u XI. st. nalazi na teritoriju Dalmatinske Hrvatske (str. 16)! Autor na žalost ne razabire da se u ovom slučaju iza političkih granica Bizantske Dalmacije kriju i dva različita svijeta koja se upravo u pitanju seljaštva bitno razlikuju. Pa i kasnije kad se zadarski kotar proširuje na nekadašnji hrvatski teritorij odnosi su na tom novo priključenom području drugačiji, nego u preostalom dijelovima kotara. Drugi nedostatak *Zaharovljeva* prikaza je nekritički odnos prema izvornom materijalu koji je sakupljen u *Documenta Račkoga*. Poput ostalih sovjetskih i, dakako, jugoslavenskih historičara, on ga upotrebljava bez prethodne kritičke analize i stoga njegovi rezultati imaju relativnu vrijednost. Najzad, slobodnog seljaka na području tobožnje Dalmatinske Hrvatske, tj. na zadarskom distriktu(!) može tražiti samo onaj tko ne zna da se na području dalmatinskih gradova nije uopće razvio takav odnos u agraru kakav on traži. *Zaharov* je mogao ispitivati položaj hrvatskog seljaka izvan zadarskog distrikta do XIV. st. ili stanje u onim krajevima koji su nakon 1324 g. priključeni zadarskom kotaru. Stoga su po mom uvjerenju zaključci o veličini selišta ili uopće o položaju seljaka u tobožnjoj Dalmatinskoj Hrvatskoj u ispitivano vrijeme neprihvatljivi. Uostalom, čini nam se da je primjer *Zaharova* dokaz kako jednostrano razmatranje složenog historijskog procesa — u ovom slučaju samo agrarnih odnosa — može istraživača zavesti i odvesti na potpuno krivi put. I društvo i politička vlast su jednako utjecajni faktori u tom historijskom procesu i tko ih mimolazi ne želeći da ih upozna nužno stvara jednostrane i pogrešne zaključke.

Napominjem samo da je u istom svesku »Voprosi istorii Slavjan« izašla još jedna rasprava iz dalmatinske agrarne problematike, ali se ne osvrćem posebno na nju, jer nije neposredno vezana uz temu koju ovdje obrađujem. To je rasprava E. P. *Naumova*, *K istorii agrarnih otnošenij v kotorskom okruge (vtoraja polovina XIV v.)*, (str. 22-32).

⁹⁹ *Zadarski statut iz 1305 godine*, *Vjesnik arhiva u Rijeci I*, Rijeka.

¹⁰⁰ N. dj., str. 562.

¹⁰¹ N. dj., str. 565-572.

striktualce na »habitatores, rustici i villani« i točno ih definira. Habitatores žive »u jednom mjestu na svojoj vlastitoj zemlji«, rustici su ljudi koji se bave poljodjelstvom, a villani su »osobe koje su živjele na tuđoj zemlji, koju su pod pogodbom obrađivale i od tog se izdržavale«. ¹⁰² No, u tu se kategoriju ne ubrajaju svi oni koji žive na tuđoj zemlji, jer postoje »trojaki oblici obrađivanja tuđe zemlje«. Jedno je enfitueza, tj. davanje neobrađene zemlje »na obradbu drugoj osobi pod uvjetom da dobiva vlasnik zemlje četvrtinu plodova«. Zakup je davanje već obrađene zemlje »na određeni vremenski period s pravom na polovicu plodova ili na određeni novčani iznos« ¹⁰³ i najzad, kmetska pogodba. Vilani i kmetovi su sklapali, kako Beuc smatra, slobodnu pogodbu na određeni ili neodređeni rok. Kmetovi obično uzimaju na obradbu ždrijebove. Prema ugovorima iz XIII. st. kmet dobiva osim ždrijeba jedan gonjaj seoske šume za sebe, a vlasnik mu zemlje daje novčanu pomoć da sagradi kuću. ¹⁰⁴ Beuc upozorava također da zadarski statut »ne donosi uopće bilo kakve odredbe o dužnostima kmetova, a niti o kmetskom odnosu uopće«. Nije nevažno da statut ipak oslobađa vilane od daće na robu koju izvoze iz grada. Novigradski zbornik i zadarski katastik kojima se Beuc služi da bi bolje osvijetlio odnose, ne mogu se kao mnogo kasniji izvori s hrvatskog područja uzeti u obzir, ali stoji Beucova konstatacija stvorena na osnovi zadarskih reformacija da se »vilan morao bezuvjetno useliti u kuću na svom ždrijebu«. Štaviše, »u reformaciji zadarskog statuta *useljenje kmeta smatralo se jednom od bitnih obaveza za postojanje kmetskog odnosa*«. ¹⁰⁵ Uza sve to Beuc daje vrlo dobru karakteristiku kmetskog odnosa, koji opisuje ovako: »1. kmet se, sklapajući pogodbu, obvezivao, da će se useliti u kuću na ždrijebu i ovdje prebivati kroz sve ugovoreno vrijeme, 2. da će obrađivati svoj ždrijeb i od plodova sa tog ždrijeba davati gospodaru jednu četvrtinu, 3. da će besplatno raditi na zgonu, 4. da će dopremiti gospodaru njegove pripadajuće plodove sa ždrijeba i zгона, 5. da će okopati gospodarev vinograd u pogođenoj površini, 6. da će ići besplatno na put u Zadar i obližnja mjesta s pravom samo na putne troškove za prijevoz i za hranu i 7. da će davati gospodaru uobičajene darove«.

Međutim, Beuc nije zapazio — što bi za razjašnjenje agrarnih odnosa bilo odlučno — da kmet ne stupa i u »zasebni enfitueuski odnos«, tj. kmet ne prima zemljište »radi sađenja vinograda«. ¹⁰⁶ Zato kad se već jednom postavila takva — ponavljamo vrlo dobra definicija kmetskog odnosa — onda ne bi trebalo i dalje govoriti o vilanima, enfitueutima, kmetovima i zakupnicima kao o istovrsnoj kategoriji poljoprivrednog stanovništva. Stoga Beucovu prikazu nedostaje razlikovanje stanovništva s obzirom na vrijeme i teritorij. Zato bi neupućeni čitalac Beucova teksta mogao pomisliti da su u zadarskom distriktu, uključivši dakako i astareju kao najstariji dio kopnenog dijela distrikta, prevladavali kmetski odnosi te bi zatim, povlačeći paralelu s drugim dalmatinskim gradovima, mogao doći do zaključka da su agrarni odnosi u zadarskom kotaru bili drugačiji nego drugdje. Uza sve to Beucova je zasluga da je, premda pravnik po

¹⁰² N. dj., str. 565.

¹⁰³ N. dj., str. 566.

¹⁰⁴ N. dj., str. 568.

¹⁰⁵ N. dj., str. 569 (potertala N. K.).

¹⁰⁶ N. dj., str. 571.

struci, analizirao i gospodarske odnose na zadarskom području i na taj način omogućio kasnijim istraživačima da rade dalje na istom problemu.

Međutim, rad Antuna Cvitanića na »Pravnom uređenju splitske komune po statutu iz 1312 godine«¹⁰⁷ ima sasvim drugačiji karakter i on dolazi do sasvim drugačijih rezultata od Beuca. Jedan od razloga je literatura na koju se Cvitanić donoseći svoje zaključke oslanja. Nerijetko su to već danas zastarjele pravničke konstrukcije,¹⁰⁸ a ponekad mu je podloga i zastarjela literatura o Bizantskoj Dalmaciji. Stoga nas nekako iznenađuje način na koji Cvitanić — posve suprotno od Beuca — pristupa objašnjenju splitskog društva. Čini nam se, ako se tvrdi da je u dalmatinskom gradu već u XIII. i XIV. st. bila »vladajuća feudalna klasa« i da je splitsko plemstvo feudalno, da bi trebalo i rastumačiti kakav je to feudalizam u jednom dalmatinskom gradu i što se uopće podrazumijeva pod tim pojmom.¹⁰⁹ Na nejasnu genezu splitskog društva nastavlja se i nejasan prikaz društva u XIV. st. Jer gradsko stanovništvo »sačinjavaju plemići i pučani, stanovništvo distrikta seljaci u kolonatskom odnosu, a stanovništvo splitskih vanjskih posjeda, osim na Braču, seljaci u čisto feudalnom kmetском odnosu«. Uz njih su »još neke društvene grupe kao gradsko stanovništvo« — to su »nepotpuno slobodni ljudi«, naime, kućne sluge, najamnici, gradski prosjaci i robovi. Oni su »stvarno nejednaki«, a toj nejednakosti »odgovarala je i pravna nejednakost«, što je prema Cvitanićevu mišljenju jedna od karakteristika feudalnog (i robovlasničkog) prava.¹¹⁰ No, uz tu tvrdnju da je na području splitske komune prevladavalo feudalno uređenje naći ćemo i drugu koja se odnosi na agrar. U njemu je prevladavao »dalmatinski kolonat«, jer je vlasnik zemlje prisvajao od obrađivača feudalnu rentu.¹¹¹ Za razliku od Rollera i Beuca Cvitanić smatra da nekog iznajmljivanja formalno slobodne radne snage u poljoprivredi »nije ni moglo biti«, jer je to u osnovi »feudalni način proizvodnje«,¹¹² »jedan vid dalmatinskog kolonata«. To je sve, kako dalje tumači Cvitanić, »feudalno vlasništvo« koje je podijeljeno i zato termini vlasnik zemlje i obrađivač samo su »uslovno tačni«. Voljeli bismo da je i Cvitanić poput Beuca svoje teoretske pretpostavke osvijetlio izvornim materijalom. Možda bismo tada lakše razumjeli i shvatili njegovu teoriju o strukturi splitskog društva u doba izdavanja statuta. Ovako nam se njegove tvrdnje čine nekako preuranjene i ne nalazimo im analogije u drugim dalmatinskim gradovima. Naime, ako se tvrdi da su na Braču stanovnici »u pravilu kmetovi u pravom smislu riječi«, dok su distriktu-

¹⁰⁷ Izd. Muzeja grada Splita, Sv. 16, Split 1964.

¹⁰⁸ U takve ubrajam npr. Cvitanićevu ocjenu tzv. privilegija tipa trogirskog koju preuzima od M. Kostrenčića. On tvrdi da su te »slobode... jamčile dalmatinskim gradovima najširu autonomiju...« (str. 24), premda ima i previše dokaza da Split uopće nije dobio takva privilegija. No, da ih je i dobio, ne bi ni Split, kao što nisu ni ostali gradovi, mogli živjeti po privilegijima, jer su se ubrzo mjesto izbornih knezova nametnuli u svim gradovima (osim Zadra i Raba koji su pod mletačkom vlašću) nasljedni knezovi iz hrvatskih velikaških porodica.

¹⁰⁹ Cvitanić tumači, n. dj., str. 26, akciju za dolazak Gargana kao odraz težnje splitskog plemstva za održanjem na vlasti, a uopće ne znamo tko je tada plemić u Splitu? Citava je akcija za reformom uprave u Splitu prikazana i ocijenjena *krivo* — tj. negativno! — (str. 26—27); Cvitanić, nedovoljno upućen u politički život dalmatinskih gradova u XII. i XIII. st. smatra da je ta neuspješna akcija Tome Arhidakona i splitskog plemstva dovela do pada Gargana i — Tome!

¹¹⁰ N. dj., str. 44.

¹¹¹ N. dj., str. 46.

¹¹² N. dj., str. 47.

alci naprotiv »obrađivači zemlje dakle seljaci«, a u distriktu ima i »kolona distriktualaca«,¹¹³ ali se nigdje ne tumači što su to kmetovi »u pravom smislu riječi«, što seljaci, a što koloni, onda nam se nužno nameće pitanje da li su kmetovi na Braču »u pravilu kmetovi« zato što žive »na vanjskim posjedima« ili zato što imaju neki posebni status u poljoprivredi. Isto tako nije jasno zašto se razdvajaju koloni-distriktualci od seljaka — distriktualaca koji rade za nadnicu. Polazeći, čini se, s netačnog stajališta da je javnopravni položaj splitskog građanina određivao i vlasničko pravo, Cvitanić razlikuje »dvije vrste vlasništva u splitskom pravu: feudalno i buržoasko.«¹¹⁴ Ta pretpostavka da je plemić = vlasnik zemlje provlači se i dalje u navedenom djelu, pa se zato, na primjer, kolonat naziva institutom »koji je pravno regulirao u osnovi feudalne proizvodne odnose seljaštva i plemstva u dalmatinskim komunama« i u njemu se stječu »uz ostale — i elementi feudalnog podijeljenog vlasništva i upravo ga oni odlučujuće determiniraju.«¹¹⁵ Uzalud tražimo bar na ovom mjestu definiciju o tome kakav je to proizvodni odnos odnosno kakvi su to seljaci, kmetovi i koloni. Međutim, čini nam se da je za agrarne odnose važan javnopravni položaj dalmatinskog patricijata — po kojem on jest ono što je — i da je trebalo ispitati i privatno-pravni status gradskog stanovništva. Bez toga nemamo mogućnost da težaka razlikujemo od kmeta, trgovca od patricija. Jedino u onom slučaju da se prema pravnom položaju »seljaka-obrađivača« zaista moglo utvrditi da je on, tj. seljak-obrađivač, *podložnik* »plemića — vlasnika«, mogli bismo eventualno zajedno s Cvitanićem takve odnose nazvati feudalnima. Međutim, prenošenje slike pravnih i proizvodnih odnosa s hrvatskog ili uopće slavenskog područja u dalmatinski grad moralo je, posve razumljivo, dovesti do konstatacije o feudalnim odnosima u tom gradu. Drugim riječima, jedva će biti moguće i dalje braniti teoriju da je splitsko društvo iako gradsko jednako slavenskom, a još će se manje moći tvrditi da su odnosi u agraru ovdje i ondje isti. No, jedan od glavnih nedostataka takvog prikaza društva i gospodarstva je taj što se potpuno zanemaruje izvorni materijal tako da autorove tvrdnje ostaju teoretske pretpostavke stvorene uglavnom na osnovi literature. Stoga vrlo često Cvitanićeva mišljenja vrijede koliko i uzori na koje se oslanja.¹¹⁶ Možda

¹¹³ N. dj., str. 48.

¹¹⁴ N. dj., str. 122.

¹¹⁵ N. dj., str. 130.

¹¹⁶ A. Cvitanić se u svom radu oslanja na zaključke M. Brandta koje je on iznio još 1955 govoreći o »Wyclifovoj herezi i socijalnim pokretima u Splitu krajem XIV. st.« (Split 1955, str. 177 i d.) Ne shvativši dobro tekst statuta iz 1312 g. (Brandt prevodi riječ *consilium* s *vijeće*, premda je iz teksta jasno da to može biti samo *consilium* = savjet! Vidi n. dj., str. 180), Brandt ne donosi ni ispravne zaključke o strukturi društva u proučavanom razdoblju. Zato i dolazi do pogrešnog i neprihvatljivog mišljenja da 1312 postoje tobože dva tijela, tj. tobožnje plemićko vijeće i generalno vijeće! Posljednje se, kako tvrdi, sastoji od stotine najuglednijih građana, plemića i najistaknutijih (najimućnijih) pučana. Dalji ozbiljni nedostatak njegova rada su konstrukcije stvarane, dakako, bez podloge u izvornom materijalu. Tako tvrdi da su se splitski građani kao vlasnici zemlje odvajali od stanovnika distrikta »koji su bili radna snaga na toj istoj zemlji«; gradsko stanovništvo, nadalje, dijele »duboke socijalne i pravne razlike« (str. 184). Donoseći neke odredbe statuta želi pokazati kakve su razlike u društvenom položaju između plemića i neplemića, a stvarno govori o pravnim razlikama. Zato je ostao dužan odgovor na najvažnije pitanje: što su plemići i kakav je njihov *titulus nobilitatis*? Brandt govori doduše dalje o izdvajanju i prevlasti »užeg kruga plemstva« (str. 193) poslije 1334 kad je određeno »da ubuduće vijećnikom generalnog vijeća može postati samo onaj plemić, kome su već otac ili preci u prošlosti obnašali vijećničku čast«. On misli da je tada »oligarhijski privilegij« na sudačku

Možda bismo ovu »feudalnu« teoriju i prihvatili da ju je autor objasnio i dokazao. No, kako se on u svojim rezultatima našao na sasvim suprotnom mjestu od Beuca, historičar će biti primoran da s pomoću analize izvora utvrditi koja je od ovih dviju teorija ispravnija.

III

U problem kmetstva i težaštine treba zaista, prema mom uvjerenju, ući s jasnim pojmovima. Time, dakako, ne mislim kazati da bi se svi koji rade na agrarnoj problematici morali složiti u mišljenju. Naprotiv borba mišljenja pridonosi razbistrivanju problematike, ali je za svaku dobru raspravu nužno da autori ulaze »u borbu« s dobrim poznavanjem izvora literature i s vlastitim izgrađenim mišljenjem.

Ako se Roller i Lučić nisu mogli složiti u mišljenju da li je i kada je na dubrovačkoj asteriji bilo kmetskih odnosa, onda su očito, radeći doduše na istim izvorima, zamišljali različito kmetske odnose. Dok je jedan s pravom ustrajao na određenoj vezanosti obrađivača na zemlju, drugi je, isto tako opravdano upozoravao na tlaku. Međutim, čini mi se, da jednom i drugom autoru nedostaje u istraživanju potrebna pažnja prema jednom elementu koji mi se ipak čini u agrarnim odnosima najbitnijim: *to je količina zemlje koju pojedinac prima na obrađivanje i isto tako važno pitanje kulture koja se na toj zemlji uzgaja. Nema sumnje da upravo ta dva elementa daju agrarnim odnosima najvažniji pečat*, a ipak se spomenuti autori nisu odviše zanimali niti koliko je zemlje pojedinac obrađivao niti koja se kultura uzgajala. Vinogradi i oranice se ne obrađuju na isti način i ne zahtijevaju od obrađivača jednaki napor. Dok se u vinogradarstvu javljaju mnogo slobodniji odnosi — vinograd i maslina ne vežu čovjeka uz sebe, dotle žitarice zahtijevaju više radne snage i češću brigu obrađivača. A zatim, žitarice se *ne siju na malim površinama*, jer nekoliko gonjaja ne bi donijelo toliko ploda da bi se uzgoj isplatio. Stoga se gotovo kod svih dalmatinskih gradova može utvrditi karakteristična pojava: na astareji ili terra firmi, na onom uskom

službu »proširen na cijelo generalno vijeće«. Dakako, i to su bile plemićke porodice, ali »izvan njihovih redova ima i drugih plemića, koji više nikad neće moći ući u vijeće« (str. 194). Pitamo se (kod tako neobične podjele splitskog društva) što je »plemić u vijeću«, a što »plemić izvan vijeća«? Ovo tobožnje dvojstvo u plemićkom sloju rezultat je, kako smo vidjeli, loše shvaćenog teksta statuta i Brandt bi lako mogao ispraviti tu pogrešku da je pročitao komentar zadarskog patricija Pavla Pavlovića uz bunu u Splitu 1398 g. Vrlo dobro upućeni Pavlović kaže da je tada buknula buna *inter nobiles et eos qui non potuerunt eligi ad officium iudicatus*. Buntovnici izabiru između sebe 48 članova *de popularibus* za vijećnike (*fecerunt consiliarios*) i to zato što su htjeli *omnes ipsos de cetero posse fieri iudices*. Vidi Memoriale Pauli de Paulo patritii iadrensis (1371—1408). Vj. Z. A. VI, Sv. 1—2, str. 25—26.

Brandt je osim toga *izmisti* tobožnje klasne odnose i bune protiv splitskog nadbiskupa, jer ni jednim jedinim podatkom iz izvora XIV. st. nije mogao ne samo dokazati nego ni pokazati da su se nadbiskupski kmetovi u selima Ostrogu, Bijacijama i Raduću oko 1358 g. podigli na bunu (to su, kao što je poznato, prijevorna sela između Trogira i Splita). Kako Brandt ne razabire *pravnu strukturu* stanovništva u čitavoj općini — tj. nije mu poznata činjenica da je svaki stanovnik općine, bez obzira na mjesto gdje sjedi, njezin jednakopravni član — jednostavno odbija mogućnost da su težaci i kmetovi vlasnici zemlje (str. 203). To je ničim opravdana pretpostavka koju Cvitanić preuzima od njega. Stoga u Brandtovu i Cvitanićevu djelu uzalud tražimo stvarnu sliku agrarnih odnosa, razlikovanje pojmova, i posve razumljivo, njihovu definiciju. Antagonistički odnos plemić — kmet ili crkva — kmet, takav kakvim ga Brandt zamišlja, u XIV. st. u Splitu je nemoguć. Konstruiran je zato da bi se protumačili socijalni i klasni sukobi ili pokreti protiv crkve kojih stvarno nije bilo!

pojasu zemlje, na starom ageru ili na njegovu dijelu, s kojim općina ulazi u srednji vijek, *nema oranica ni velikih površina zasijanih žitaricama*. To je posve razumljivo, jer su astareje — zadarska i dubrovačka, a da ne govorimo o splitskoj¹¹⁷ — činile teritorij koji se jedva nekoliko kilometara pružao od grada. Ako je u Zadru u ranom srednjem vijeku astareja svršavala u Diklu, kod Bokanjca i Bibinja, onda na tom terenu, u uvjetima života kakvi su prevladavali u ranom srednjem vijeku, nema mjesta za ratarstvo. Dubrovačka astareja kojoj nisu pripadali ni Otoci, isto je tako vrlo mali i uski pojas zemlje od svega nekoliko kvadratnih kilometara.¹¹⁸ K tome valja dodati još jedan moment na koji se rijetko pomišlja: uvjeti života na astarejama nisu, s obzirom na nemirno i dosta neprijateljsko slavensko susjedstvo, naročito povoljni. Neprijateljstva počinju redovito s pljačkom polja i uništavanjem nasada. O tome ima dosta svjedočanstava u prošlosti svih dalmatinskih gradova.¹¹⁹

Neobično mala površina astareje nameće s jedne strane diobu zemlje na male parcele, a tlo je, s druge strane, vrlo povoljno za *uzgajanje vinove loze i masline*. Intenzivni način obrađivanja vinograda i maslinika uvjetuje stvaranje *težaštine*. *Težak je prema mom mišljenju, slobodan čovjek koji obrađuje svoj ili tuđi vinograd i daje vlasniku zemlje jedan dio priroda ili novac.*¹²⁰ Za položaj je težaka bitno da površina koju obrađuje nije velika i iznosi, koliko se prema zadarskim izvorima može zaključiti, 1—5 gonjaja.¹²¹ Ako upozorim na to da u isto vrijeme kmet uzima od vlasnika zemlje obično ždrijeb, koji ima 32 gonjaja, onda će odmah biti jasno u čemu je razlika u količini zemlje koju obrađuju težaci i kmetovi. *Težak* koji uz različite uvjete preuzima zemlju od vlasnika da je zasadi vinovom lozom ili da već zasađenu dalje uzgaja, može u načelu biti svaki stanovnik grada i njegova distrikta.¹²² Ako je onaj koji preuzima vinograd na obradbu neki odličnik ili bogatiji građanin, onda će on povjeriti taj vinograd dalje nekome drugome, ali će težačku obavezu prema vlasniku zemlje ipak morati izvršavati. Ali, zadarski izvori pokazuju da niz upravo malih ljudi iz grada¹²³ — pogotovo obrtnici kojima ne cvate posao — obrađuju tuđe vinograde i smatraju tu težaštinu očito »dopunskom zaradom«. Težaština im ne predstavlja nikakve poteškoće jer su vinogradi blizu grada, a u malim vinogradima i nema tako mnogo posla. Iz zadarskih se izvora može za-

¹¹⁷ Kako je Salona propala, izgubio je i Split kao njezin nasljednik veliki dio salonitanskog agera. U zapadnom je dijelu nekadašnjeg agera nikao Trogir, a Hrvati su zauzeli područje sve do Vranjica i Jadra.

¹¹⁸ O veličini dubrovačke astareje vidi J. Lučić, *Prošlost dubrovačke astareje*, str. 5.

¹¹⁹ Stoga nije nimalo slučajna činjenica da su prvi ugovori koji se sklapaju pred notarima ugovori o nasadu vinograda i javljaju se početkom XIII. st. Tada je, osobito nakon križarskog rata, trebalo iznova početi uzgojem vinove loze.

¹²⁰ Zadarski statut govori o težaku kao o čovjeku »bilo kojeg staleža, spola ili dobe« (quilibet cuiuscumque conditionis sexus vel aetatis fuerit). Vidi Liber III, cap. LXVIII.

¹²¹ Mišljenja o tome kako je velika površina koju zauzima jedan gonjaj nisu složna. Vidi M. Vlačinac, *Rečnik naših starih mera*, SANU, Pos. izd. Knj. CCCXXII, Odelj. društ. nauka, knj. 47, Sv. II, Beograd 1964, 231—235.

¹²² Već je I. Beuc, n. dj., str. 622 istakao da je »osnovno u takvoj pogodbi, da obradivatelj na osnovi ugovora stiče stvarno, otudivo i nasljedivo pravo na tuđem zemljištu«.

¹²³ Tako npr. sklapa 1267 (CD V, str. 437—438) opat samostana sv. Krševana ugovor sa svećenikom Jurjem, dvornikom Ivanom i osamnaesticom težaka koji preuzimaju na sebe obavezu da će obrađivati samostansku zemlju na Pašmanu.

paziti da su među težacima zadarskih samostana vrlo često obrtnici one struke koja je najbrojnije zastupana u gradu, što, posve razumljivo, nije slučajno.¹²⁴ Težaština nije nečastan posao, a obrađivaču donosi korist, dio priroda koji može prodati. Da vinogradi od nekoliko gonjaja ne zadaju težaku tako mnogo posla da ga ne bi mogao izvršiti pokazuje činjenica da u Zadru ima težaka koji uzimaju u težaštinu i nekoliko vinograda. Uostalom, gotovo svi gradski statuti propisuju način obrađivanja vinove loze. Kako vinogradi i maslinici nisu daleko od grada, težak se navečer, pošto je obavio posao, vraća u grad. Za sam odnos težaka prema zemlji nije bitno da li se vinograd nasadije ili težak preuzima od vlasnika zemlje na obrađivanje već zasađenu lozu.¹²⁵ U prvom će slučaju uvjeti obrađivanja biti lakši. Uostalom, u ugovorima jasno dolaze do izražaja različiti uvjeti u jednom i drugom slučaju. Gledamo li na težaštinu na spomenuti način, tj. kao na odnos između obrađivača vinograda i vlasnika zemlje, ne ćemo pridavati toliku važnost količini priroda ili prihoda koji vlasnik zemlje dobiva.¹²⁶ Ne čini nam se bitnim da li je to naturalna ili novčana renta, jer čitav niz elemenata utječe na stvaranje »starih običaja« (consuetudines) u vinogradarstvu i svaki grad ima gotovo svoje »zakone«.

Važno je upozoriti još na jednu činjenicu: težaština ne mijenja svoj osnovni i bitni karakter u slučaju kad se povećava kvantitet, tj. kad vlasnik zemlje ima mnogo vinograda koje daje u težaštinu. Ako, naime, da se poslužim jednim zadarskim primjerom iz XIII. st., jedan vlasnik, ima i 20 gonjaja vinograda, on ih ne može dati na obradu jednome težaku, nego desetorici.¹²⁷ Vlasnik zemlje to ne čini iz vrlo jednostavnog računa, jer zna kad bi težaku dao veći vinograd nego što ga može obrađivati. sam bi bio oštećen.

Bilo bi pogrešno kad bismo smatrali da je težaština na istočnoj jadranskoj obali ostala okamenjena. I zadarski i dubrovački primjeri jasno

¹²⁴ M. Zjačić. Spisli zadarskih bilježnika Henrika i Creste de Tarallo (1279—1308), Zadar 1959. str. 144, 150, 179, 192 i d.

¹²⁵ Već u prvom poznatom ugovoru o težaštini iz 1205 g. zabilježeni su bitni uvjeti s kojima ćemo se i kasnije susretati. Predavajući nekom Radošu vinograd u Punta Miki (dan. Borik, Muchla bona) rogovski opat mu dopušta da prve tri godine ubire sam prirod, a kasnije ga je dužan dobro obrađivati. Naime, samo u tom slučaju mu samostan dopušta da vinograd ostavi svojoj ženi ili nasljednicima. Poslije isteka tog roka, prirod se s vinograda dijeli u tri dijela: dvije trećine uzima Radoš, a trećina ostaje samostanu. Ako Radoš ne bude dobro obrađivao povjereni vinograd, uzima ga samostan natrag u svoje ruke. Vidi CD III, str. 49—50.

¹²⁶ Vlasnici su se zemalja već u XIII. st., dakle i prije sastavljanja statuta, morali držati običaja koji je prevladavao na zadarskom području. Običaji (consuetudines) koji su prije sastavljanja statuta odredbama zadarskog velikog vijeća dobivali vrijednost pisanog zakona, obavezivali su u načelu svakoga vlasnika zemlje bez obzira na njegovo porijeklo, materijalni ili društveni položaj, i bez obzira na to da li je bio građanin ili samo stanovnik grada na određene uvjete. Još prije 1289 g. je, na primjer, na osnovi zaključka velikog vijeća bilo zabranjeno »svim ljudima Zadra« dati na obradbu vinograde za povoljnije uvjete od podavanja četvrtine svih plodina i zato je prior sv. Mihajla na Ugljanu došao pred zadarskog kneza i suce i molio ih »posebnu milost«, tj. dopuštenje da neplodne zemlje oko samostana izda u zakup uz podavanje sedmine, a ne četvrtine. On tvrdi da će jedino pod povoljnijim uvjetima naći obrađivača za svoje zemlje, pa mu je ta »milost« doista i dana (CD VI, str. 665).

Statut iz početka XIV. st. je detaljno određivao odnose u agraru, ali se već u drugoj polovici XIII. st. pozivalo u ugovorima na »ius et consuetudo statuti comunis Jadre« (CD VI, str. 336) Upravo zbog toga što su statutarne odredbe bile svima poznate, vlasnici zemlje i težaci su zazirali od izdavanja notarskog instrumenta i uopće od naručivanja pismenog ugovora pouzdavajući se u općeniti običaj. Vidi CD VIII, str. 364, 1314 g.

¹²⁷ Vidi CD VI, str. 218 ili VII, str. 124.

svjedoče o postepenim izmjenama u smislu povećanja težakovih obaveza.¹²⁸ Međutim, koliko god vlasnik zemlje povećava težaku obaveze, on mu u vlastitom interesu ne povećava, kako je spomenuto, i obradivu površinu. Stoga i ostaje težaština stoljećima najpogodniji način obradbe površina zasadenih vinovom lozom.

Premda ima i prelaznih oblika, tj. vinograda pomiješanih s oranica-ma, ipak se kod klasifikacije agrarnih odnosa, kad sažimamo bitne karakteristike, od težaštine odvaja *ratarstvo* kao posebna vrsta odnosa i načina obradbe. Oranicu na kojoj se siju različite vrste žita *ne obrađuje težak, već kmet*. U stvari čovjek kome u tom poslu pomaže i *životinja*. Kmet, koji je na području dalmatinskih gradova isto tako slobodan čovjek može primiti *veću količinu zemlje* na obrađivanje od težaka. Ili vlasnik zemlje ili kmet sam ima stoku kojom ore. Premda količina zemlje koja pripada jednom selištu ili jedinici seljačkog posjeda nije u svim krajevima jednaka, ipak se pretpostavlja da se na selištu prehranjuje jedna obitelj i zadovoljava obaveza prema vlasniku zemlje. Već sama činjenica da kmet mora držati stoku uvjetuje i *mjesto kmetova stalnog stanovanja*. Budući da on ne može sa svojom stokom stanovati u gradu, naseljuje se na zemlji koju obrađuje. To, kao i želja vlasnika zemlje da oranice budu što bolje obrađene stvara postepenu ovisnost kmeta o zemlji ili točnije njegovu vezanost uz zemlju.

Iz svega što je rečeno nije teško razabrati da količina zemlje i najpogodnija kultura koja se na njoj uzgaja uvjetuju položaj obrađivača prema zemlji, vlasnika zemlje prema obrađivaču i najzad obrađivača na samoj zemlji.

Ako, prema tome, postavimo pitanje kad se — u gore definiranom smislu — pojavljuju na području dalmatinskih gradova, ili njihovih astareja kmeti, onda to drugim riječima znači da tražimo vrijeme kad su neki vlasnici zemalja raspolagali s toliko agrarnih površina pogodnih za uzgoj žitarica da ih više nisu mogli dati u težaštinu.

Naprijed je spomenuto da je mali posjed u vinorodnim krajevima u neposrednoj okolici dalmatinskih komuna gotovo isključivao ratarstvo. Ali, izvan gradova situacija je drugačija. Ondje nema borbe za zemlju, jer je ima u izobilju. U rijetko naseljenim krajevima dalmatinskog zaleđa, na teritoriju različitih slavenskih država, prijelaz je sa stočarstva vrlo postepen, ali stalan. Ondje je i više zemlje i tlo je pogodnije za ratarstvo. Na granici zadarske astareje, u nekad hrvatskoj Obrovici (današnji Babindub) ima zadarski samostan sv. Marije vrlo mnogo zemlje do koje je, po svoj prilici, došao u XII. st. (poslije razorenja Biograda 1125 g.). Premda je to selo udaljeno svega nekoliko stotina metara od granice zadarske astareje, odnosi su samostanskih podložnika — u izvorima se nazivaju *jobagiones* — drugačiji nego samostanskih težaka na astareji. Sačuvan je također ugovor između tih podložnika i nadstojnice samostana sv. Marije Nikolete, jedan od naidragocjenijih dokumenata te vrste s dalmatinskog područja. Ugovor sklapaju »ljudi ili jobagioni sa-

¹²⁸ Vidi npr. CD IX, str. 211.

moga samostana koji stanuju na 40 ždrijebova u Obrovici na teritoriju samoga, naprijed spomenutog samostana».¹²⁹

Ugovor je sadržavao ove točke:

1. jobagioni preuzimaju na sebe obavezu da će počevši od jesenskog Miholja tokom dvadeset godina obrađivati samostanske zemlje u Obrovici.
2. U ime zakupnine ili zemljarine odnosno uime podavanja (nomine affictus, census uel pensionis) dužni su dati na blagdan sv. Marije (u kolovozu) svaki po 11 modija dobrog »trgovačkog« žita i dovesti ga na svoj trošak u Zadar do samostana.
3. Samostan ne može u spomenutom roku povećati svotu zakupnine i
4. ne smije ni na koji način maknuti kmetove s mjesta na kojem imaju svoje nastambe na bilo koje drugo mjesto.
5. Kmetovi su dužni dovesti do samostana sijeno i slamu na svojim margarcima i to bez ikakve naknade ili naplate od strane samostana.
6. »Mi ćemo biti — izjavljuje predstojnica u ugovoru — vaši branitelji i zaštitnici, mi sami ili naš advokat, protiv bilo koje osobe pred gospodinom zadarskim knezom ili pred bilo kojom drugom osobom«.
7. Kmetovi su dužni za primljene ždrijebove davati godišnje samostanu četiri »dara« (ensenia) i to za Božić 2 svinje (u vrijednosti od 6 libara malih mletačkih denara), na blagdan sv. Skolastike 40 kokoši, a na Uskrs 20 tovljenih ovnova ili kastrata (svaki u vrijednosti 16 solda); najzad, na blagdan rođenja B. D. Marije 2 krave ili 2 vola u vrijednosti od 8 libara i 40 kokoši.
8. »Ako bi netko od nas, kaže se dalje u ugovoru, htio odseliti i napustiti svoj ždrijeb, neka mu to bude slobodno«.
9. Ali, »neka i meni bude slobodno — osigurava se predstojnica — dati takav po nekome od vas napušteni ždrijeb kome želim i također da mogu otpustiti (licentiare) koga god želim između vas; ali ipak tako da onaj koji svojevoljno iseljuje kao i onaj koga ćemo mi otpustiti, dužan je ostaviti kuću i druge zgrade učinjene i građene za svoje stanovanje, niti može izgrađene srušiti ili uzeti nešto od građe samih zgrada, već kuća (stan) i same zgrade treba da nam ostanu«.
10. Ako bi neki kmet bio uhvaćen u krađi, a tu bi mu krađu mogla dokazati petorica stanovnika iz Obrovice (podložnici samostana sv. Marije), on gubi sva svoja pokretna i nepokretna dobra koja ima na samostanskom teritoriju i bit će izagnan s čitavom porodicom iz samostanskog sela.
11. U sličnu će kaznu upasti i onaj koga se uhvati u krađi za vrijeme vršenja žita (trituracio messium siue blae); međutim nađe li gospodar gumna na svom gumnu neko ukradeno žito i poviče poviše-

¹²⁹ CD VII, str. 273. »Nos Nicolotta, abbatissa monasterii sancte Marie monialium de Jadra vna cum sororibus ipsius . . . damus, concedimus et affictamus siue locamus uobis *hominibus* siue *obagionibus* ipsius monasterii habitantibus in Obroueç sortes terrarum quatraginta positas in territorio ipsius monasterii predicti Obroueç«.

nim glasom (da ga svi čuju): »Ovo nije moje« i zatim nađe gospodara žita i vrati mu ga, ne upada u spomenutu kaznu; neće biti kažnjavan konfiskacijom ni onaj vlasnik koji se zakune da ukradeno žito koje je našao na svom gumnu, nije ukrao.¹³⁰

Ovaj dragocjeni dokumenat prvi je poznati ugovor, u stvari urbar sa zadarskog područja.¹³¹ U njemu se kaže da obrovički kmetovi stupaju tada prvi put u takav kmetski odnos sa samostanom, pa je, prema tome, dopuštena pretpostavka da je sličan odnos između samostana kao vlasnika zemalja u Obrovici i jobagiona kao obrađivača postojao i prije; možda od vremena kad je samostan došao do tog, u XIII. st. bez sumnje najvećeg svoga posjeda.

Za razliku od težačkih ugovora koji se obično sklapaju »za vječno«, jobagioni — ratari se ugovorom vežu na određeno vrijeme. Upada u oči razlika u slobodi kretanja između slavonskog kmeta i ovog dalmatinskog: dok prvi u to vrijeme smije napustiti zemlju samo u slučaju ako njegov dolazak ne prouzroči štetu gospodaru zemlje,¹³² drugi smije iseliti kadgod želi. Dalmatinski je vlastelin u boljem položaju i po tome što je njemu dopušteno otpustiti kmeta i na njegovo mjesto postaviti drugoga podložnika. Činjenica da se kmet smije iseliti i da predstojnica može izbaciti sa zemlje kmetove kako želi, mogla bi upućivati na zaklju-

¹³⁰ Na gornji se tekst nastavlja ovako: »... usque ad annos viginti completos incipiendo a festo sancti Michaelis de mense septembri primo venturi; et pro qualibet sorte de predictis teneamini dare nobis uel successoribus nostris anno quolibet in festo sancte Marie de mense augusti modios frumenti boni mercalis vndecim nomine afflictus, census uel pensionis, conducendus vestris expensis usque Jadram ad monasterium nostrum; et nos non possumus uobis augere afflictum, censum uel pensionem predictam uel uos mutare de loco ubi habetis habitacula uestra modo ad alium locum per aliquem modum, ingenium siue causam usque per totum tempus predictum viginti annorum; et debetis et teneamini deferre fenum uel paleam cum uestris asinis usque Jadram ad monasterium nostrum sine aliquo precio, cum erit expediens... Preterea dabitis nobis uel successoribus nostris anno quolibet de predictis quatuor ensenia infrascripta, videlicet, in festo natali domini porcos duos valoris librarum sex venetorum paruorum, in festo beate Scolastice gallinas quatragesima, in festo resurrectionis domini arietes siue castratos viginti valoris eorum quemlibet soldorum paruorum venetorum sexdecim, et in festo natiuitatis beate Marie de septembri duas vaccas uel duos boues valoris librarum octo monete predictae, gallinas quatragesima. Item si aliquis uestrum uoluerit recedere et dimittere sortem suam, quod sibi liceat. Et mihi similiter licitum sit concedere sortem ipsam relinquendam per aliquem uestrum cui uoluerit et etiam licenciare quem uoluerit de uobis, tamen tam ille qui sponte recedit, quam qui erit licenciatu a nobis, debet relinquere domos et alia edificia pro suo habitaculo uel facienda, edificatas nec destruere possit eas uel accipere aliquid de edificiis ipsis seu de structura ipsorum edificiorum, set domus et edificia alia debent nobis remanere. Preterea si aliquis deprehensus fuerit in furto aliquo et possit probari per quinque homines ipsius nostre ville, debet amittere omnia bona sua mobilia et immobilia que habebit in territorio nostro, et debet expelli de villa Obrouec cum tota familia sua...»

¹³¹ Time, posve razumljivo, nije rečeno da i drugi vlasnici zemlje nemaju isto tako kmetove na svom posjedu, brenda s njima ne sklanaju posebne ugovore. Na primjer, g. 1303 (M. Zjčić i J. Stipšić, Spisi zadarskih bilježnika Ivana Qualis i Nikole pok. Ivana Gerarda iz Padove II, Zadar 1969, str. 55. 72) ima Slava ud. pok. Mogora, zadarska gradanka, prema podacima njezinog testamentarnog zavještaja u susjednoj Tukljači (Tuclecano) polovicu »sela« (villa) na kojem sjede deveterica njezinih kmetova (jobagiona). Ona određuje da se ta zemlja proda za 2000 libara, što je za ono vrijeme vrlo velika svota. Činjenica da na njezinoj polovici sjedi devet kmetova upućuje na to da je čitavo »selo« (villa ovdje znači posjed) imalo 18 kmetova. Tukljača je kao i susjedna Obrovica stari hrvatski teritorij. Zanimljivo je da i u zadarsku notarsku kancelariju prodire izraz jobagio za kmeta, izraz koji je inače mađarskog porijekla. Vidi V. Mažuranić, Prinosi za hrvatski pravno-povijesni rječnik, JAZU, Zagreb 1908—1922, sub v. jobbagio.

¹³² Vidi CD III, str. 105. Tako se može zaključiti po jednom podatku iz gorske županije iz 1211 g. Andrija II Arpadović dopušta kolonizaciju cistercijskih posjeda i određuje da slobodni ljudi koji su naselili samostansku zemlju smiju iseliti s posjeda samo u onom slučaju ako svojim odlaskom ne nanesu štetu redovnicima.

čak da je u vrijeme sklapanja ugovora bio dosta radne snage na raspolaganje u zadarskoj okolici i da je, prema tome, vlasnik zemlje mogao nepokorna podložnika lako zamijeniti drugim.

Na prvi bi se pogled moglo činiti da redovnice kažnjavaju kmetove koji se iseljuju s njihove zemlje na taj način što im oduzimaju sagrađenu kuću ne dajući im nikakve naknade, no iz drugih je kmetских ugovora poznato da vlastelin novčanim sredstvima pomaže kmeta pri izgrađivanju nastamba,¹³³ pa je takav postupak vlasnika zemlje posljedica ukazane pomoći.

Iz teksta ovog ugovora jasno proizlazi da je dalmatinski kmet u XIII. st. slobodan, tj. da smije napustiti zemlju i da mu je osigurana libera migratio. Spomenuti zaključak o otpuštanju kmetova nije u protuslovlju s odredbom o zabrani preseljavanja kmetova iz jednoga mjesta na drugo, jer je u ugovoru bez sumnje riječ o prisilnom preseljavanju od strane samostana unutar samostanskih posjeda. Za kmetove je vrlo važan zaključak da im samostan ne smije povećavati zakupninu u roku za koji je sklopljen ugovor, dakle unutar 20 godina. Premda su podavanja naturalna, ipak nije rečeno, što će se dogoditi ako kmetovi ne budu mogli obrađivati oranice. Vjerojatno je u takvim slučajevima vrijedio običaj.

Upada u oči da su podavanja naturalna i da nisu odmjeravana prema prirodu već prema određenoj, uvijek stalnoj količini žita.¹³⁴ Pojava naturalne rente na dalmatinskom terenu nije neobična, pogotovo ako se uzme da je Obrovica u neposrednoj okolici grada. I samostan bez sumnje ne zahtijeva bez razloga od kmetova žito koje se može prodati. Nije isključeno da ga je doista i prodavao. Redovnice ne ostavljaju svojim kmetovima ni sijeno ni slamu. Sve se dovozi u grad.

Premda je teško stvarati zaključke o tome koliko su darovi ili časti teretili seljačko gospodarstvo, jer ne poznajemo njegovu strukturu, ipak se čini, da spomenuta podavanja nisu tako simbolična kao što su to kmetски »darovi« tada u Slavoniji. Dok, naime, kaptolsko selo rješava sredinom XIV. st. svoju obavezu podavanja »časti« ili »dara« jednim janjetom,¹³⁵ jobagioni samostana sv. Marije nose u Zadar ne samo kokoši, već tjeraju u grad i tovljene ovnove, krave i volove. Razliku u podavanjima čini, vrlo vjerojatno, bolji materijalni položaj dalmatinskog kmeta.

Želeći po svoj prilici zaustaviti suviše često seljenje, vlasnik zemlje ne nadoknađuje kmetu nikakvim otkupom ostavljene gospodarske zgrade ili nastambe. Kmetovi vjerojatno nemaju neke veće kuće, ali ipak je za njih moralo biti neugodno što nisu smjeli ponijeti bar građevni materijal kad su napuštali samostansku zemlju.

Premda su kmetovi u Obrovici »ljudi« samostana sv. Marije, redovnice nemaju nad tim svojim kmetovima nikakvu pravnu vlast ili *jurisdikciju*. Zato samostan i nema pravo — kao na primjer zagrebački Kaptol u XIV. st. na svojim posjedima — postavljati nad kmetovima svog

¹³³ Vidi npr. ZN I, str. 108.

¹³⁴ Iz suvremenih se izvora može utvrditi vrijednost žita koje je samostan godišnje primao, jer se modij žita tada prodavao za 18 groša, a modij zobi za 9 groša. Vidi Zad. notari II, str. 109.

¹³⁵ O darovima (munera, esenia, honoranciae itd.) na području zagrebačkog Kaptola sredinom XIV. st. vidi I. Tkalčić, Monumenta episcopatus II, str. 23.

suca. Od svih kriminalnih sporova unutar sela i bez zadarskog suda, rješava se samo krađa, ali samostan nema nikakve druge mogućnosti nego samo to da kmeta, kojemu se dokaže da je ukrao, istjera sa svog imanja.

U literaturi se često s pravom ističe da je tlaka jedan od karakterističnih oznaka kmetstva. Ne čini nam se neobičnim što kmetovi samostana sv. Marije u Obrovici nisu opterećeni tlakom ili radnom rentom. Naime, kao i druge kmetske terete i tlaku uvjetuje gospodarski razvitak sela odnosno vlastelinstva. Čini se da je taj drugačiji na granici zadarskog kotara nego u unutrašnjosti, na hrvatskom političkom području. Tlaka je u doba raspadanja ili raspalog pridvornog gospodarstva teret koji pritište kmeta stoga što vlastelin nije razdavao svu zemlju u zakup seljacima, već je ostavio veće ili manje površine da ih obrađuje u svojoj režiji ili radnom snagom svojih podložnika. Samostan sv. Marije nije nikad imao na spomenuti način organizirano svoje vlastelinstvo ili svoje posjede, jer je posjed rastao kupnjom, darovnicama (uglavnom samo do XIII. st.), priključivanjem pogranične zemlje itd. većih ili manjih površina. Zato redovnice nisu imale ni potrebu ni mogućnost da ostave neke zemlje kao alodij, dakle kao svoj vlastiti i neposredni posjed koji se obrađuje radnom snagom kmetova, već su stečene ili kupljene posjede davale u zakup.¹³⁶ Posljedica takva razvitka je nedostatak tlake na samostanskim posjedima u XIII. i XIV. st. Prema tome, kmetski su odnosi na zadarskom području drugačiji nego na susjednom hrvatskom teritoriju prije svega zato što je *struktura posjeda* ili *vlastelinstva* drugačija.

Da su kmetski odnosi na zadarskom teritoriju nešto drugačiji nego u Hrvatskoj pokazuje i primjer podložnika samostana sv. Krševana na Dugom otoku, točnije na Telašćici¹³⁷. Dva sačuvana ugovora između kojih je proteklo 70 godina vrlo lijepo pokazuju kako se u ratarstvu postepeno izgrađuje odnos između obrađivača zemlje i vlasnika. Neki Andrija Petrice uzima oko 1225 g. samostansku, očito neobrađenu zemlju u Telašćici i obavezuje se da će je čuvati i obrađivati tako dugo dok od nje primi »tri ploda« (tj. tri godine). Andrija po svoj prilici nije htio pristati da sam snosi teret obradbe, pa samostan obećaje da će davati »pol vola«, tj. polovicu volova za oranje, kao i polovicu svih troškova oko oranja i sijanja. Prirod se stoga također dijeli na polovicu. Andrija jedino obećaje da će dovesti svoje ljude, orače (meos homines, qui sint aratores).¹³⁸ Ovaj nam dakle ugovor pokazuje kako se u prvoj polovici XIII. st. dijelio posao između vlasnika zemlje i kmeta u slučaju kad su prirod dijelili na polovicu. Ugovor po svoj prilici nije tipičan, jer kmet prima od samostana

¹³⁶ Kad govorimo o tlaci ili raboti kao najkarakterističnijem kmetskom teretu, onda pomišljamo prije svega na sprežnu tlaku koja se javlja kao kmetska obaveza tada kad vlastelin ima alodijalne zemlje koje obrađuje pomoću kmetske radne snage. Obrovački kmetovi nisu sasvim oslobođeni tlake, jer su ljetinu sami dovozili u grad, a isto su tako bili dužni dovesti u samostan sijeno i slamu. Prema dokumentima koji nam zasad stoje na raspolaganju u samostanskom fondu na samostanskim posjedima nema u XIV. st. još *zguna*, kako se zove vlastelinova zemlja ili alodij odnosno kmetski rad na toj zemlji.

¹³⁷ CD III, str. 254.

¹³⁸ CD III, str. 254. »Quam terram laborare debeo, usque dum tres fructus ex ipsa percepero, ponentes uos ex monasterio medietatem bouis et ego aliam medietatem, loco memorate terre uestre ponere debeo meos homines, qui sint aratores et semina dantes ac facientes alia expendia, que necessaria erunt in labore per medietatem inter uos et me«.

neobrađenu zemlju, pa je opat Damjan primoran olakšicama poći ususret čovjeku koji je pristao da privede kulturi njegovu neobrađenu zemlju.

God. 1305 izdaje samostan ponovo zemlje na Telašćici, ovaj put sinu svog bravara.¹³⁹ Ivan ima pravo zemlju »imati, držati, obrađivati, iskorištavati i uživati« deset godina ili, kako se u ugovoru kaže, »deset žetvi«. ¹⁴⁰ Međutim, »affictus, census siue pensio« nije više polovica priroda, nego kao i kod obrovičkih kmetova utvrđena količina žita. Ivan je dužan dovesti svake godine do samostana 25 modija pšenice i 30 modija ječma.¹⁴¹ Šteta što nam nije poznata veličina samostanskog posjeda na Telašćici, jer bismo mogli bar približno izračunati koliko je spomenuto podavanje u dijelu priroda opterećivalo Ivanovo gospodarstvo. Za razliku od predstojnice samostana sv. Marije, opat sv. Krševana ne smije Ivanu u roku od ugovorenih 10 godina oduzeti zemlju, ali i obrnuto, ni »ti Ivane — kaže se u ugovoru — sa svojim nasljednicima i baštinicima ne smiješ napustiti samu rečenu zemlju«. Ona strana koja bi u rečenoj točki prekršila ugovor, plaća onoj koja se drži obaveze 100 libara globe.¹⁴² Postojala je bez sumnje i s jedne i s druge strane želja da se ugovor ne prekrši u dogovorenom roku. Samostanu je očito više stalo do kmeta, nego njemu do samostanske zemlje, jer opat dopušta da Ivan »krči, ore i čisti« samostansku zemlju,¹⁴³ ali od nje, koliko se iz ugovora može razabrati, nije dužan davati nikakva podavanja. Samostan ga jedino obavezuje da sve obrađene površine preda u ruke opata kad napušta (nakon isteka roka) samostanski posjed. Ovaj dodatak ugovoru dokazom je da je radne snage malo i da samostan ima dosta zapuštene zemlje koju rado daje svojim kmetovima da je privedu kulturi.

Šteta što je pitanje »darova« u ovom ugovoru riješeno »po običaju našega samostana«. ¹⁴⁴ Zato, na žalost, ne znamo što su početkom XIV. st. kmetovi na posjedima samostana sv. Krševana morali davati uime da-

¹³⁹ Bravar je vlastelinov ili gospodarev pastir kojemu on povjerava na čuvanje »velike« ili »male« životinje.

¹⁴⁰ CD VIII, str. 108, g. 1305. »quod amodo usque ad decem integras messiones decem annorum completorum primitus futurorum totam ipsam terram predictam habere, tenere, laborare, vsufructuare et gaudere valeas ad omnem tuam tuorumque heredum et successorum vtilitatem et uoluntatem totumque tuorumque heredum et successorum commodum et profectum«.

¹⁴¹ »Pro culus terre predictae affictu, censu siue pensione, tu dictus Johannes cum heredibus et successoribus tuis nobis nostrisque successoribus... dare, deliberare et assignare teneris hic in Jadra singulis messionibus siue annis in festo assumptionis beate Marie virginis mensis augusti vsque ad predictum terminum completum modios boni grani viginti quinque et modios boni ordi triginta conductos annuatim tuis expensis in dictum monasterium nostrum sub pena dupli tocius bladi predicti pro quolibet termino expensarum omnium que fierent hac de causa«.

¹⁴² »Et totam terram nos memoratus abbas cum fratribus monachis et successoribus nostris a te dicto Johanne tuisque heredibus et successoribus prius dicto termino non completo minime auferre valeamus; nec tu Johannes cum heredibus et successoribus tuis ipsam terram predictam e converso relinquere valeas sub pena soluendi a parte que contrauerit parti alteri nostrum predicta omnia ac singula predictorum sic rata ac firma obseruanti, libras Venecie paruas centum super se et omnibus bonis suis«.

¹⁴³ »Verum tamen sciendum est, quod omnem illam terram boscosam, quam infra dictos confines nostri monasterii predicti et infra predictum terminum per te tuosque heredes et successores disboscaueris, arraueris et mundaueris, libere ac precise cum heredibus et successoribus tuis dimittes in fine termini predicti prefato monasterio nostro perpetuo possidendam«.

¹⁴⁴ »dando per te tuos heredes et successores nobis nostrisque successoribus ac monasterio nostro tria exenia annuatim iuxta consuetudinem nostri monasterii pre-taxati«.

rova. Nekadašnja obavezna dioba plodova na polovicu između zakupnika i samostana ostaje u ovom ugovoru samo kod podavanja voća.¹⁴⁵

Prema tome, Ivan je kao i obrovački kmetovi podložnik koji sjedi na samostanskoj zemlji. Ni on kao ni spomenuti kmetovi ne daje tlaku, jer samostan sv. Krševana nema alodijalne zemlje na Telašćici. Ipak, on je u dogovorenom roku čvrsto vezan za samostansku zemlju, premda je ta vezanost za zemlju dobrovoljna. Zato i on traži u ugovoru obećanje od samostana da ga neće baciti sa svoje zemlje. To je s obzirom na napuštanje zemlje drugačiji odnos nego na posjedima sv. Marije, a nastao je vjerojatno stoga što je Ivan sklopio relativno povoljan ugovor koji je donosio koristi i njemu i samostanu.

Vezanost kmeta za zemlju koju obrađuje postaje u dalmatinskom kolonatu jedna od najbitnijih karakteristika. Samo u vrlo rijetkim slučajevima vlasnik zemlje će pristati da se kmet iseli s njegove zemlje. Nekako u isto vrijeme kad je samostan sv. Marije utvrđivao u notarskom instrumentu položaj svojih kmetova u Obrovici, naseljavao je i zadarski patricij Miha Matafar svoju zemlju u Trešću.¹⁴⁶ Njegov budući kmet — koji je prije toga bio kmet zadarske porodice Bogde — izjavljuje pred notarom da se svojevolumno obavezuje »stajati i ostati s kućom pet punih idućih godina« u Matafarevu »selu« onako kako stoje i drugi kmetovi istoga sela.¹⁴⁷ Da je to značilo da se neće micati s Matafareve zemlje vidi se po nastavku obećanja: Marko će se iseliti sa zemlje samo u onom slučaju ako bi netko u međuvremenu opljačkao selo i ako bi i drugi kmetovi bježali napustivši zemlju.¹⁴⁸ Miha Matafar se kao vlasnik zemlje obavezuje da će novom nasljedniku predati ždrijev zemlje koji neka drži onako kako to čine i ostali kmetovi. Dopušta mu, nadalje, da od općinske zemlje, točnije šume iskrči jedan gonjaj koji smije čitavo vrijeme iskorištavati samo za sebe.¹⁴⁹ Budući da je Marko novi naseljenik ili kolonist na Matafarovoj zemlji, Matafar će mu pomoći pri gradnji stana ili kuće. Zato izjavljuje: »Dajem ti k tome za pomoć pri gradnji kuće prikladne na njemu (tj. na ždrijebu) kakvu imaju i drugi kmetovi, 4 libre, koje ne mogu od tebe nikada imati ili zahtijevati, ali kuća, kad budeš iseljavao, neka ostane meni«.¹⁵⁰ Na završetku ovog ugovora sklopljenog pred notarom u gradu Marko obećaje Matafaru da će za par dana poći stanovati u njegovo »selo«.

Ovaj je ugovor sklopljen pred notarom bez sumnje zbog toga što vlasnik zemlje želi imati pred notarom i pozvanim svjedocima obećanje

¹⁴⁵ »preterea sciendum est, quod omnes fructus arborum pomiferarum crescentium in terra predicta infra dictos confines inter nos nostrumque monasterium pro vna parte et te tuosque heredes et successores pro parte altera annuatim usque ad superscriptum terminum completum medius partiri deberet«.

¹⁴⁶ Zadarski notari I, str. 108.

¹⁴⁷ »Quoniam sponte obligo me et affirmo tibi quidem Miche Matafarri stare et permanere cum domo . . . amodo usque ad annos quinque completos nuper uenturos in uilla Tricici . . . secundum quod stant alteri uillani ipsius uille . . .«.

¹⁴⁸ »saluo quod si esset robaria interim, ut unus et alter uillanus ipsius uille recederet, et ego similiter recedere liberaliter ualeam et possim et alio modo non«.

¹⁴⁹ »Et ego prenominatus Miha Matassari teneor dare tibi dicto Marco unam sortem ipsius uille, sicut ceteris (!) uillanis ipsius uille; et possis disboscare unum gonajum comunis de bosco ipsius uille et habere ipsum ad totam tuam utilitatem et profectum per totum predictum terminum, non redendo mihi aliquid de eos«.

¹⁵⁰ »Et adhuc dono tibi in adiutorium ad fatiendum domum in ea conuenientem, sicut alteri uillani libras IIII paruorum, quos a te numquam petere nec habere possim; et domus, quando recesseris mihi remaneat«.

svog kmeta da neće napustiti njegovu zemlju u dogovorenom roku. To je jedan od glavnih razloga zašto se o kmetskim obavezama pred notarom uglavnom ne govori, raspravlja ili ih se ne utvrđuje, već se ponajviše prepušta običaju koji vrijedi na selu.

Od dosad utvrđenih osnovnih karakteristika kmetskih ugovora ne razlikuje se ni onaj koji 1334 g. sklapa Radovan, vilan Cose de Begna u Crnom s predstojnicom samostana sv. Nikole iz Zadra. Radovan prima samostanski ždrijeb »sicut rem locatam« na 8 godina i obavezuje se da će prve godine dati polovicu svih plodova, a od druge dalje 4 modija žita koje će dovoziti u grad do samostana. Ni on ne smije napustiti samostansku zemlju prije ugovorenog roka, ali mu samostan ne može uzeti zakupljeno selište. Strana koja prekrši ugovor plaća 20 solda globe.¹⁵¹

Pismeni kmetski ugovori su još u XIV. st. dosta rijetki prije svega zato, što se odnos između kmeta i vlasnika zemlje određuje običajem. Neki Blaž Jurjev iz Zadra preuzima od Damjana de Mengaca njegovu zemlju Dolac da je obrađuje »ad bladum annuatim secundum consuetudinem Jadre« na 6 godina. Blaž obećaje da će zajedno sa ženom i porodicom poći u Dolac na Ugljanu i da će ondje stanovati.¹⁵² Blaževi su uvjeti vrlo nepovoljni po svoj prilici zato što je on bio Damjanov dužnik: on smije za sebe zadržati samo trećinu priroda, a osim toga, mora sam dati čitavo sjeme. Damjan je doista do kraja iskoristio svog dužnika: osim što je globa od 20 solda u slučaju da napusti zemlju vrijedila samo za Blaža, on mora i zajam od 25 libara otplaćivati od svog dijela žita. Očito Damjan nije bio suviše sklon da ostavi Blažu pristojan dio, jer notar zapisuje u ugovor da je Damjan dužan ostaviti Blažu toliko koliko mu je potrebno za život. I najzad, Blaž je doveo 5 jamaca koji su svojim imetkom jamčili vlasniku zemlje za Blažev dug.

Ovih je nekoliko ugovora dovoljno da bismo na osnovi njih mogli stvoriti svoj sud o karakteru kmetskih odnosa na području zadarske općine. Na osnovi njih se može zaključiti da *nastajanje kmetskih odnosa nije uvjetovano historijskim razvitkom zadarskog kotara* u tom smislu da su kmetski odnosi nastali tek na onim dijelovima gradskog područja koji su kasnije pripojeni astareji i na koje je tobože djelovalo hrvatsko običajno pravo. U Obrovici, Trešću, Crnom i drugim zadarskim selima nastaju kmetski odnosi zato što su u tim selima prostrane površine plodne zemlje na kojoj dobro uspijevaju žitarice. Dakle, ta plodna zemlja nametala je i obrađivaču i vlasniku zemlje posebne uvjete. Kmet i u svom interesu čvršće prionjuje uz rad, jer bolji prirod donosi korist ne samo gospodaru nego i njemu. Većina je ugovora sklapana pod uvjetom točno određene količine žita, pa je kmet, prema tome, s ostatkom uroda slobodno raspolagao. U takvim se uvjetima vjerojatno javlja i u kmeta misao o proizvodnji za tržište, iako ne valja smetnuti s uma da je na zadarskom tržištu bilo zbog suparništva talijanskog žita, teško naći kupca.

Ipak ovaj način obradbe veže kmeta za zemlju i on postaje za čitavo vrijeme sklopljenog ugovora njen zarobljenik. Ponajviše je dobrovoljan zarobljenik, jer ni sam ne želi napustiti zemlju od koje živi. Međutim, ta vezanost za zemlju nije nikakav gubitak lične slobode. Stupajući u

¹⁵¹ CD X, str. 158—159.

¹⁵² CD X, str. 165, g. 1334.

kmetski odnos vilanus, rusticus, jobagio i kako se već naziva u izvorima, zadržava onaj pravni položaj koji je imao prije nego što je postao kmet. Točno je doduše da je kmetu, kad je stupio u kmetski odnos bila nešto ograničena pravna sposobnost. Ograničenje se sastojalo u tome da »je gospodar mogao bez posredstva vlasti zaplijeniti kmetu ljetinu, ako mu ovaj nije povratio zajam« da je sud u pitanju dugova vjerovao izjavi gospodara i da ga je gospodar mogao zastupati na sudu »bez posebnog i izričitog kmetovog ovlaštenja koje se inače traži za prokuratora jedne stranke«. ¹⁵³ Ali, najvažnije je ipak to da vlasnik zemlje *nema nad kmetom jurisdikciju*.

Primijenimo li rezultate dobivene analizom zadarskog izvornog materijala na dubrovačke prilike razabrat ćemo da nam nedostaju kriteriji na osnovi kojih bismo zajedno s Rollerom i Lučićem datirali početke ili uopće klasificirali kmetstvo u Dubrovniku tako kako su to oni radili. Prvi ugovor na koji se poziva Roller ¹⁵⁴ nije kmetski, jer vlasnik zemlje daje četvorici braće samo 4 zlatice zemlje, pa je odmah jasno da je riječ o *vinogradarima*, što proizlazi i iz teksta ugovora. Braća su dobila od Tudizića zemlju za vrt i kuću da u njoj stanuju, ali su zato morala služiti vlasniku zemlje tlakom. Oni su, kako je to već Roller ustvrdio, postali i Tudizićevi »ljudi«. Nema sumnje da su Brajenovići *težaci* koji *nisu izmijenili svoj težački položaj* zato što im je Tudizić dao kuću za stanovanje i vrt. Zato tlaka i darovi nisu, kao kod jobagiona samostana sv. Marije, obaveze koje su proistekle iz kmetskog ugovora, nego službe kao nadoknada za učinjenu uslugu od strane vlasnika zemlje. Jer u krajnjoj liniji Tudizić nije morao — kao što to nisu radili ni drugi vlasnici vinograda — dati braći zemlju. Ali, kad im je već dao traži od njih protu-uslugu. U nevolji bismo mogli, kao i Roller, kazati da su u ovom ugovoru sačuvani elementi kmetskog ugovora ili odnosa, ali čini nam se kao da se takvim tumačenjima daje prevelika važnost sporednim obavezama. Rollerov pokušaj da takve ugovore definira i nazove kmetinskim — a ne kmetskim — je i doveo do zabune, jer bi to »kmetinstvo« trebalo da bude nešto što nije ni kmetstvo ni težaština. Lučić je, prema tome, suviše rano ispravljao Rollera. Ugovori iz 1355 g. na koje se on poziva kao na prve *kmetske ugovore*, nisu kmetski nego težački. Ljudi koji uzimaju zemlju od Matije Ribice su *vinogradari*. Njihov se odnos prema vlasnicima zemlje — ako ih usporedimo s dotadašnjim težacima — izmijenio utoliko što su od njih dobili zemlju, ali zbog nje se nisu izmijenile i njihove težačke dužnosti. Da taj novi običaj na području dubrovačke astareje nema nikakve veze s kmetstvom pokazuje ugovor iz 1382 g. koji donosi Lučić. ¹⁵⁵ Stjepko Brajković dobiva također zemlje koliko je potrebno za kuću i vrt i zato služi dvanaestodnevnom tlakom godišnje. Dakle, Stjepko nije ni *težak*, ni *kmet* Ribičićev, već *podvorac* (inquilinus), kako bismo ga u riječniku slavonskog vlastelinstva mogli nazvati. Međutim, Lučić je donoseći tobožnje dokumente o »počecima kmetstva« propustio da kaže da su to svega *tri dokumenta* koja u roku od 27 godina naručuje kod notara *ista porodica Ribica*. Lučić nije donio ni jedan drugi dokument kojim bi

¹⁵³ I. Beuc, n. dj., str. 571.

¹⁵⁴ N. dj., str. 108.

¹⁵⁵ Dokumenti o počecima, str. 223.

pokazao da su i drugi vlasnici vinograda i zemalja davali svojim težačima zemlje i došli na taj način do besplatne radne snage. S druge strane, i Roller ustraje na definiciji »kmetinstva« koje se »uvijek veže uz najam kuće i vrta«, tako da je primoran istovremeno i zaniijekati i konstatirati postojanje kmetinstva na astareji. No, dokumenti na koje se ponovo poziva su težački ugovori s novim elementima (zemlja za kuću za stanovanje i vrt).

Prema tome, izvorni materijal koji iz dubrovačkog arhiva vade spomenuti autori postavlja nas pred problem novih uvjeta u težačkim ugovorima s područja astareje. Ne postavlja se pitanje da li se od sredine XIV. st. pojavljuje kmetstvo već to, zašto su vlasnici zemlje odjednom svojim težačima omogućavali da se nasele na njihovoj zemlji. Lučić misli da je riječ o posljedicama kuge, Roller je jednom prilikom povezivao izgradnju kuća s posebnim odlukama vijeća.¹⁵⁶

Trebalo bi, prema tome, pretpostaviti da su vlasnici vinograda žrtvovali svoje zemlje prije svega zato da bi im vinogradi bili sigurniji. Ta je pojava toliko općenita da je veliko vijeće sve do 1385 g. zabranjivalo izgradnju i na onom pograničnom području koje je općina dobila od cara Uroša.

Svoju teoriju o pojavi kmetstva kao posljedice nestašice radne snage nastoji Lučić poduprijeti tvrdnjom da se tlaka kao nadoknada za ustupljeno zemljište odrađivala na carini. Vlasnici tobože daju »obrađivačima i stanovite povlastice: kuću i zemlju uz uvjet da rade za plaću na carini«. ¹⁵⁷ A u godinama poslije kuge daje se kuća i vrt tobože zato da se zadrži na zemlji radna snaga. Ne čini nam se slučajnim da Lučić ne donosi za potvrdu svojih tvrdnji ni jedan dokument, što povlači za sobom i drugačije zaključke: ako se postojanje carine na astareji ne može konstatirati, onda je struktura posjeda na tom dijelu dubrovačkog kotara drugačija nego što je to zamišljao Lučić. Dubrovački građanin nema zemlje — to bi morale biti oranice — koje bi morao davati kmetovima na obradu. Svi ugovori koje Lučić citira sklopljeni su s vinogradarima, dakle s težačima. Upravo prvi dokument kojim Lučić hoće dokazati da je kmetstvo tobože počelo, dokaz je da vlasnik zemlje još nema jasnu predodžbu o tome gdje će upotrijebiti težakovu tlaku! Težaci će odraditi dužnih 12 dana ondje gdje im vlasnik zemlje bude zapovjedio (ubi precippo).¹⁵⁸ Iste godine prima zemlju od istog vlasnika neki Radić i on će za poklonjenu zemlju raditi, kaže vlasnik zemlje, »ubi placuerit michi«. ¹⁵⁹

Lučićevu teoriju o počecima kmetstva poslije kuge teško je prihvatiti i stoga što on sam donosi niz ugovora iz kojih se razabire da je običaj davanja zemlje za kuću i vrt stariji od epidemije kuge. To je uostalom u literaturi dobro poznato, a to je i tako tvrdio i sam Lučić.¹⁶⁰

¹⁵⁶ Naime, Roller kaže ovo: »Dok se na pograničnom pojasu nisu smjele graditi kuće, nije moglo biti ni kmeta. Ta smetnja je otpala 3. juna 1385. g. kada je Veliko vijeće donijelo uredbu o gradnji kuća u Zupi i ostalim područjima dobivenim od cara Uroša«. N. dj., str. 115.

¹⁵⁷ Agrarno-proizvodni odnosi, str. 75.

¹⁵⁸ N. dj., str. 77.

¹⁵⁹ N. dj., str. 77—78.

¹⁶⁰ Dokumenti o počecima, str. 218.

Međutim najnoviji su istraživači agrarnih odnosa na području dubrovačke općine vodili, čini se, premalo računa o posebnom režimu na samostanskim ili uopće crkvenim posjedima. Lokrumski je samostan, na primjer, imao više zemalja nego građani, pa su i odnosi na takvim zemljama i način obrađivanja bili bez sumnje drugačiji. Vinogradari istog samostana stanuju već početkom XIV. st. uz vinograde — ondje imaju svoje kuće i vrtove — za koje plaćaju samostanu 12 groša godišnje i voze opata po Šipanu, Ombli i Šumetu kad god zaželi.¹⁶¹ Režim je na samostanskim posjedima na otocima drugačiji i zato što je, kako je to već ustvrdio Roller,¹⁶² udaljenost posjeda od grada bila veća, a time neposredna kontrola vlasnika zemlje nad obrađivačima manja.

S obzirom na tvrdnju da vlasnik zemlje daje poseban komad zemlje za kuću i vrt zato da bi što trajnije i dulje vezao »neposrednog proizvađača za zemlju«, valja ispitati da li doista ima u ugovorima takve odredbe koje bi opravdavale spomenuti zaključak. Drugim riječima, da li se mijenjaju težački uvjeti? Prvi ugovori koje Lučić citira da bi gornju tvrdnju dokazao ne potvrđuju njegovo mišljenje, jer se težaština ovih seljaka ni po čemu ne razlikuje od ostalih koji nemaju kućice na vlasnikovu posjedu. Kad bi vlasnik zemlje doista dao zemlju u tu svrhu, onda bi mu i vinograd dao na obrađivanje »za vječno«, »dok traje loza«, a ne bi od poklonjene zemlje zahtijevao tlaku.

Već sama činjenica da su ovi novi elementi u težaštini nastajali postepeno od svršetka XIII. st. proturječi pretpostavci da im uzroke treba tražiti u nedostatku radne snage poslije kuge, dakle tek u drugoj polovici XIV. st.

Uostalom, ubacivanje novih obaveza u težački ugovor nije na dalmatinskom terenu neka dubrovačka osobitost. I u Zadru se može konstatirati uvođenje *darova u naturi*, podavanje koje inače daje kmet, a ne težak. Prvi podaci¹⁶³ o njima potječu iz sredine XIV. st., s posjeda zadarskog patricija Mateja Grubogne (de Grubogna) koji daje trojici Brajdružića vinograd na obrađivanje uz dužnu obavezu podavanja četvrtine vina, ali svaki brat daje za berbe kokoš i svinjsku lopaticu.¹⁶⁴ Grubonjini su vinogradi u Babindubu — dakle na starom hrvatskom teritoriju (koji je kasnije, vjerojantno u XII. st. pripao zadarskoj općini) — a Brajdružići su inače kmetovi samostana sv. Marije u istom selu, premda samostanu sv. Marije ne daju podavanja u naturi. Da su to doista nove obaveze koje vlasnik zemlje uvodi pod utjecajem kmetskih običaja, pokazuju još dva primjera iz istog vremena. U prvom ugovoru vlasnik zemlje dopušta težaku da proda vinograd koji je od nega zakupio samo ako mu donese tovljenog ovna ili 20 solda, a u drugom vlasnik traži za vrijeme berbe kokoš. Osim toga: svaki je od petorice zakupnikovih sinova dužan donijeti vlasniku kad se bude dijelio od oca kokoš.¹⁶⁵ Ova se podavanja u naturi ne pretvaraju u zadarskom kraju u općeniti običaj, tako da u drugoj polovici XIV. st. postepeno nestaju. Dokaz više da su bila »ilegalna«.

¹⁶¹ Agrarno-proizvodni odnosi, str. 76, bilj. 88.

¹⁶² N. dj., str. 129.

¹⁶³ Vidi i Zadarski notari II, str. 172.

¹⁶⁴ Vidi CD X, str. 31, 1332 g.

¹⁶⁵ CD X, str. 197, 1335 g.

I zadarska općina je oko 1324 g. prisvojila pravo da oporezuje težake i kmetove na svom području. I kao što su težaci u dubrovačkoj astareji dužni popravljati putove i ceste, a vlasnici zemlje daju umjesto radne snage novac, tako su težaci i kmetovi na zadarskom području plaćali »honera et factiones«. ¹⁶⁶ No, bilo bi smiješno nekom težaku na zadarskoj astareji nuditi zemlju — i to skupu dragocjenu zemlju — za kuću i vrt kad on stanuje u gradu. Na širokom i otvorenom području zadarske astareje ne treba žrtvovati zemlju za težačke nastambe.

Iz svega što je rečeno smijemo zaključiti da na području dubrovačke astareje nije bilo kmetstva prije svega zato što na njoj nije bilo dovoljno povoljnih uvjeta da se razvije ratarstvo. Novi uvjeti koji se od početka XIV. st. pojavljuju u težačkim ugovorima s astareje nisu predznaci nekog novog načina obrađivanja tla, nego rezultat težnje vlasnika zemlje da na svojim vinogradima nasele težake kako bi im posjed bio bolje čuvan. Položaj se težaka na astareji zbog toga ne mijenja. Njihove obaveze ostaju iste, težačke, no izvan njih vrše raznovrsnu tlaku.

Gledamo li na problem dubrovačkog kmetstva i težaštine s tog stajališta *ne ćemo uopće postavljati pitanje početka kmetstva*, niti ćemo ulagati napor da ovim ili onim dokumentom te »početke« datiramo. I to ne samo zato što je *nemoguće datirati neki proces u agraru* — procesi su stoljetni! — već i zato što nema kriterija na osnovi kojega bismo spomenute nove elemente u težačkim ugovorima karakterizirali kao kmetške. To što je netko postao »homo« vlasnika vinograda nije ništa izmijenilo njegov položaj prema zemlji ili prema vlasniku.

Da je kuga doista utjecala na agrarne odnose to bi se na neki način moralo očitovati i u dokumentima. Međutim, nigdje nema traga težnji vlasnika zemlje da težake »privežu« za zemlju. Stvarno je malo vjerovatno da bi vlasnici mogli postupati tako poslije kuge kad je dubrovačko stanovništvo bilo vrlo prorijeđeno. Naime, poznato je da su odnosi u agraru vjeran odraz prilika na terenu i da je *pritisak* vlasnika zemlje na stanovništvo *uvjetovan brojem ljudi*. Veća eksploatacija nastaje tada kad je radne snage mnogo i kad vlasnik zemlje *može birati ljude*. Zato je prorijeđeno stanovništvo Dubrovnika u drugoj polovici XIV. st. isključivalo a ne omogućivalo takve težnje za »vezivanjem za zemlju«. A uzmemo li u obzir da vlasnici zemlje žrtvuju svoju zemlju da bi težak na njoj podigao kućicu, onda nam se još manje čini da je težak »žrtva« u teško vrijeme poslije kuge. U svakom slučaju korist je od novog običaja obostrana, jer je taj običaj stvorio i sigurnije odnose u agraru.

I najzad, postavlja se pitanje da li smijemo samo na osnovi dosad poznatih dokumenata stvarati zaključke o specifičnosti agrarnih odnosa na području dubrovačke općine, posebno na astareji? Lučić je u posljednjem svom prilogu nastojao učvrstiti svoje mišljenje o »nespecifičnosti«

¹⁶⁶ Naime, sklapajući ugovor s Cvitanom, sinom Družine Nikola de Picega dodaje: »Et si aliqua solucio erit facienda communi Jadre pro dicta pastinatione, tu dictus Cfitanus solues« (CD IX, str. 211, g. 1324). I svećenik Andrižit uzimajući u najam vinograd u Bibanu obećaje da će snositi »honera et factiones comunis Jadre« (CD X, str. 76). Možda su novouvedeni tereti u vezi s proširenjem zadarskog kotara 1324. g., jer je prema tekstu ugovora između općine i Bribiraca grad tražio pravo da oporezuje kmetove bribirskih knezova. Vidi S. Ljubić, Listine o odnošajih I, str. 347.

dubrovačkog agrara podacima iz Zadra.¹⁶⁷ Smatrao je da su se i na zadarskom teritoriju »slično razvijali kmetski odnosi«, ali nije zapazio da je za analogiju uzeo *jedan kmetski ugovor* iz 1298 g. u kojem je riječ o kmetskoj jedinici, dakle o jednom ždrijebu (to je onaj isti ugovor koji smo i mi naprijed citirali da pokažemo kmetski odnos).¹⁶⁸ Budući da je u istom prilogu smatrao »besplatnu radnu snagu« koju vlasnik zemlje upotrebljava za obrađivanje carine glavnom karakteristikom kmetstva (kako ga on definira), nije uopće imao razloga da zadarski kmetski odnos iz 1289 g. nazove »sličnim« onima u Dubrovniku. Za ustupljeni gonjaj općinske šume vlasnik zemlje nije zahtijevao od kmeta nikakve obaveze. Uostalom, to što Marko gradi pomoću Mihe Matafara kuću potpuno je u redu, jer je on Matafarov kmet, a ne težak, kao što su vinogradari u citiranim dubrovačkim ugovorima.¹⁶⁹

Prema tome, pomoću zadarskih kmetskih ugovora se ne može opovrći nego naprotiv može se dokazati »osobita dubrovačka posebnost«. Jer dubrovački su težaci, zbog posebnih prilika na astareji, uspjeli ponekad nagovoriti vlasnika zemlje da im ustupi komad zemlje za kuću. Ističem ponekad prije svega zato što su to prema rezultatima do kojih je radeći na arhivskom materijalu došao sam Lučić — *rijetki izuzeci!* Ta on je, kako sam tvrdi, pronašao za područje astareje od 1300—1366 g. u 140 ugovora — a to su sve težački ugovori — jedva desetak takvih koji su prema Rolleru i Lučiću bili »kmetinski« ili tobože »kmetski«.¹⁷⁰ Upravo ta činjenica još jednom potvrđuje misao da se vlasnik zemlje rijetko odlučio za davanje zemlje težaku.

Stoga dubrovačke agrarne odnose valja i dalje promatrati u sklopu dalmatinskog agrara i posebno težaštine. I ne smijemo prema izuzecima stvarati zakon ili pravilo. Utoliko više što su »izuzeci« učinjeni u slučajevima kad su težaci preuzimali pustu zemlju da je zasade vinovom lozom, što baš nije bio lak posao.

Stoga smatram da se uopće ne može postavljati pitanje kad je nastalo dubrovačko kmetstvo. A opravdavati može tobožnje početke kmetstva posljedicama »crne smrti« samo onaj tko nije svijestan da nagli pomori donose olakšanje, a ne otežanje preživjelom seljačkom elementu.

Uvjeren sam, kao i Roller, da na području dubrovačke astareje prema dosad poznatim podacima nije bilo kmetstva. Tko tvrdi protivno mora prije svega sasvim jasno izložiti kakav odnos smatra kmetskim, a zatim treba svoju definiciju opravdati izvornim materijalom.

¹⁶⁷ Međutim, u ranijim radovima, u referatu i u kasnijem prilogu nije bio istog mišljenja. Naime, u referatu tvrdi da u »proizvodnim odnosima u agraru postoje stanovite specifičnosti« koje doduše nisu »tako velike i značajne da bi trebalo govoriti o posebnom tipu agrarnih odnosa u Dubrovniku«, ali ništa ne kaže u čemu su se sastojale te specifičnosti (potertala N. K.). Par godina zatim, uz komentar tobožnjih prvih dokumenata o kmetstvu tvrdi protivno, tj. da »možemo s pravom agrarne odnose u Astareji proglasiti izrazito dubrovačkim odnosima u agraru« (Agrarno-proizvodni odnosi, str. 220; potertala N. K.). Kad je, naprotiv, prvi put uzeo zadarski izvorni materijal — doduše samo jedan dokument iz 1289. g.! — onda je ponovo promijenio mišljenje, jer je 1968. smatrao da »agrarno-proizvodni kmetski odnosi ne predstavljaju neku osobitu dubrovačku posebnost« (str. 81). Kako u najnovijem prilogu o »Prošlosti dubrovačke astareje« preštapava stari tekst iz 1968, ostaje i kod iste formulacije.

¹⁶⁸ Zadarski notari I, str. 108.

¹⁶⁹ Lučić, prema tome, ne vidi ono što je u tom ugovoru najbitnije: 1. da je vlasnik zemlje odredio Marku posebno mjesto (1 gonjaj krčevine) za kuću i 2. da Marko uzima količinu zemlje, tj. jedan ždrijeb, koja odgovara jednom kmetskom selištu. Marko nije smio, kako smo istakli, za ugovoreno vrijeme napustiti Matafarovu zemlju.

¹⁷⁰ Agrarno-proizvodni odnosi, str. 77, bilj. 90.

Sommario

IL PROBLEMA DEL COLONATO NEL TERRITORIO DELL' ASTAREA DI DUBROVNIK

L' Autore comincia con il valutare gli studi già esistenti, in cui si tocca o si risolve il problema del colonato nel territorio dell' ASTAREA di Dubrovnik, cioè sulla parte più antica del territorio urbano situato in terraferma. L' A. si sofferma particolarmente sul lavoro di D. Roller, dedicato alle relazioni agrarie nel comune di Dubrovnik dal XIII al XV sec. ritenendo che il Roller tuttavia non ha risposto in modo chiaro alla domanda se sull' ASTAREA esistesse o meno il colonato. Egli, cioè, sosteneva la teoria secondo la quale c'erano lì delle relazioni simili al colonato — da lui perciò dette »KMETIN-STVO« — ma non ha mostrato con sufficiente chiarezza che tipo di relazioni fosse. L' Autore commenta poi anche il contributo di J. Lučić il quale, secondo il nostro autore, ha tentato di correggere la letteratura, fino allora esistente, sul problema del colonato, ma non ci è riuscito; il problema si è complicato ancora di più. Tuttavia, siccome il problema del colonato non è soltanto un problema economico e sociale, ma anche giuridico, l' Autore esamina anche alcune analisi degli statuti dalmati chiedendosi se per lo meno gli storici del diritto abbiano stabilito con esattezza che cosa fosse il colono e quale fosse la sua posizione giuridica in Dalmazia. È d'accordo con I. Beuc il quale ha definito esattamente, in base allo statuto di Zadar, la posizione del colono, mentre ritiene che i risultati dell' analisi dello statuto di Split, eseguita da Cvitanic, non possano essere accettati.

L' Autore passa poi a dare la propria definizione del colonato e dei lavoratori agricoli. Il materiale originario di Zadar, proveniente dai secoli XIII e XIV, offre cioè la possibilità di distinguere *due categorie di coltivatori della terra*. La differenza fra le due categorie è data anzitutto dalla cultura coltivata sulla terra e dalla quantità di quest' ultima. Semplificando un po' il problema si potrebbero distinguere i *lavoratori a giornata* cioè *viticoltori*, e i *coloni* ossia *agricoltori*. I primi coltivano i vigneti, i secondi i terreni arabili; i primi non sono legati alla terra, i secondi lo sono. Vale a dire, l' agricoltore si stabilisce sulla terra del proprietario sia che la coltivi con il proprio bestiame o col bestiame altrui.

Studiando le relazioni agrarie a Dubrovnik del questo punto di vista, l' Autore trova facilmente la risposta alla domanda se sull' ASTAREA esistesse o meno il colonato. Secondo lui i piccoli possedimenti terreni nei dintorni immediati della città — le vigne — venivano coltivati per lo più dai cittadini stessi, e così non esigevano né permettevano l'uso della mano d'opera dei coloni. Perciò sull' ASTAREA il colonato non esisteva né poteva esistere. I contratti che nella letteratura (sul problema) vengono considerati come contratti di coloni, sono in realtà contratti di lavoratori a giornata, solo che in essi appare l'obbligo della *corvé* come un dovere nuovo. Questa, ritiene l' Autore, è il compenso al proprietario della terra ceduta su cui il lavoratore a giornata, continuando a coltivare la vigna, costruisce la sua casetta. Il nuovo obbligo nei contratti di lavoratori a giornata è determinato dal fatto che il proprietario, permettendo ai lavoratori a giornata di stabilirvisi, desidera assicurare i suoi diritti di proprietà, mentre il lavoratore a giornata dal canto suo acquista la possibilità di fondare il suo focolare nel territorio urbano. Tuttavia, queste condizioni nuove non hanno cambiato il carattere delle relazioni di lavoratori a giornata sull' ASTAREA.